

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Костюченко Тетяна Сергіївна

УДК 316.772.3:323.39(477)(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**Структура і циркуляція мережі політичної еліти України:
застосування мережевого аналізу для дослідження зв'язків**

22.00.03 – соціальні структури та соціальні відносини

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Винницький Михайло Іванович
доктор філософії (PhD) в галузі економічної соціології,
Національний університет «Києво-Могилянська Академія»

Київ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ МЕРЕЖ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ	13
1.1. Концептуалізація основних понять	13
1.1.1. Визначення понять «політична еліта», «владні кола» та «керівні вузли»	13
1.1.2. Узагальнення визначень понять «соціальний (мережевий) капітал» та «зв'язки».....	21
1.2. Результати досліджень пострадянських та постсоціалістичних політичних еліт та зв'язків у владних групах.....	28
1.2.1. Особливості композиції та циркуляції еліт у постсоціалістичних суспільствах	29
1.2.2. Значення зв'язків для груп еліт у постсоціалістичних суспільствах. 33	
1.3. Мережевий аналіз як підхід у дослідженні владних еліт.....	43
1.3.1. Основні етапи становлення мережевого аналізу як підходу в соціальних науках	43
1.3.2. Основні поняття та методологічні засади мережевого аналізу.....	45
1.3.3. Дослідження «керівних вузлів» та альтернативні підходи до вивчення елітних груп через взаємозв'язки та мережі	53
1.3.4. Дослідження мережевої взаємодії між представниками політичних еліт через законотворчу діяльність	60
1.4. Висновки до Розділу 1	65
РОЗДІЛ 2: ОПИС ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕРЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК.....	68
2.1. Сукупність акторів та визначення типів зв'язків у багаторівневій мережі	68

2.2. Формування бази даних з біографій та побудова матриці афіліацій на основі спільного біографічного досвіду.....	71
2.3. Опис мережевих матриць за базовими показниками.....	74
2.3.1. Принципи інтерпретації базових показників зв'язності та центральності.....	78
2.3.2. Результати розрахунків показників зв'язності для мережі та за типами зв'язків	82
2.3.3. Результати розрахунків показників центральності загалом та за типами зв'язків	84
2.3.4. Виділення зв'язаних підгруп у загальній мережі спільного минулого	88
2.4. Методологічні особливості побудови мережі подання законопроектів у співавторстві	90
2.4. Висновки до Розділу 2	93
РОЗДІЛ 3. МЕРЕЖІ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У ВИМІРАХ СПІЛЬНОГО МИНУЛОГО ТА СПІВАВТОРСТВО В ЗАКОНОПРОЕКТАХ	96
3.1. Структура мережі української політичної еліти по групах за характеристиками (атрибутами) акторів.....	96
3.1.1. Зв'язки між «бізнесменами-політиками»	96
3.1.2. Зв'язки між колишніми комсомольцями та партійними активістами	111
3.1.3. Жінки та чоловіки у мережі спільного минулого.....	117
3.1.4. Групи за патернами циркуляції після Помаранчевої Революції: «новачки» та «довгожителі»	122
3.1.5. Групи за патернами циркуляції після Революції Гідності.....	130
3.2. Структура мережі представників політичної еліти на основі співавторства законопроектів.....	135

3.2.1. Зв'язність мережі подання законопроектів та центральність акторів	136
3.2.2. Перевірка центральності за поданням спільних законопроектів залежно від патернів циркуляції.....	140
3.2.3. Виділення зв'язаних підгруп у мережі подання спільних законопроектів.....	142
3.2.4. Перевірка кореляції зв'язків спільного минулого та подання законопроектів.....	144
3.3. Висновки до Розділу 3	146
ВИСНОВКИ	150
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	155
Додаток А. Окремі характеристики підгрупи «бізнесменів-політиків»	166

ВСТУП

Дослідницький інтерес до владних еліт в умовах соціально-політичних та економічних трансформацій в Україні протягом останніх двох десятиліть демонструють як журналісти та політичні аналітики, так і соціологи. Це не дивно, адже владні, і зокрема політичні еліти, безпосередньо беруть участь у прийнятті рішень та мають законні і легітимні важелі впливу на прийняття політичних та економічних рішень на державному рівні. При цьому, якщо політична еліта представляє собою мережу груп інтересів, у яких попереднє тривале знайомство до входження в політику та сталі зв'язки стають основою для взаємодії та циркуляції «вищого класу», це, з одного боку, створює підґрунтя для довіри всередині та між групами еліт, але, з іншого боку, це може загальмувати чи припинити економічні, політичні, соціальні реформи. Мережа політичної еліти намагатиметься утримати владу і за умови, що інтереси представників еліти задоволені, навряд чи сприятиме впровадженню змін.

Особливої уваги дослідження політичних еліт набули протягом соціальних трансформацій останніх двох десятиліть у пострадянських та постсоціалістичних країнах. Групи інтересів функціонують як мережі, побудовані на дружніх чи родинних зв'язках, що стають основою для взаємодії та циркуляції «вищого класу» в умовах політичних та економічних змін, а в окремих країнах – в умовах протестних подій, направлених саме на зміну політичних еліт. Представники владних груп займають ключові позиції у різних інституціях, відповідно тримаючи в своїх руках важелі прийняття політичних та економічних рішень на державному рівні. Для того, щоб з'ясувати механізми формування та циркуляції політичних еліт у пострадянському суспільстві, а також визначити основні «точки доступу» («гейткіперів») до ключових осіб у прийнятті рішень, доцільно дослідити зв'язки між представниками політичних еліт через спільне входження до різних організацій в минулому і визначити ступінь впливу такого виміру

зв'язків на об'єднання зусиль представників політичної еліти для законотворчої діяльності.

Проблемна ситуація має онтологічну та гносеологічну складову. Онтологічна складова полягає у суперечності між: уявленням про протистояння різних груп політичних еліт в період 2007-2010 років та відсутністю соціологічних емпіричних досліджень для перевірки згуртованості-фрагментованості мережі політичної еліти; уявленням про захоплення політичної влади власниками бізнесів в 2007 році та відсутністю соціологічних досліджень, які би демонстрували місце афілійованих із бізнесом представників політичної еліти в структурі взаємозв'язків у ширшій сукупності політичних груп; суперечністю між сприйняттям подій 2004-2005 та 2013-2014 років як «революцій» та відсутністю оцінки ступеня циркуляції еліти, разом із оцінкою мережевої згуртованості як сприятливого чинника для утримання при владі внаслідок політичних змін. Гносеологічна складова полягає в тому, що поняття мережі політичної еліти та підходи до її дослідження, що розвивалися з позицій структурно-мережевого аналізу та переважно в західній елітистській теоретичній парадигмі, потребують концептуалізації в рамках соціологічних теорій про політичні еліти пострадянських суспільств. Тому *наукова проблема* полягає в у формуванні стратегії дослідження мережі політичної еліти України та емпіричній перевірці теоретичних тверджень про функціонування політичних еліт в Україні внаслідок пострадянського минулого та в період політичних змін.

Метою дисертаційного дослідження є оцінити важливість зв'язків спільного минулого для об'єднання представників політичної еліти в підгрупи в умовах політичних змін і циркуляції та для спільної законотворчої діяльності.

Об'єктом дослідження є представники політичної еліти, а саме особи, які займали позиції в законодавчій (Верховна Рада України) та виконавчій (Кабінет Міністрів України, Президент України та Адміністрація Президента) гілках влади за період 2007-2010 років. *Предметом* дослідження є мережі

зв'язків у двох вимірах: вимірі спільного минулого через накладання періоду афіліації з одними й тими самими установами, організаціями, підприємствами у сферах політики, бізнесу, неприбуткової чи громадської діяльності, освіти, з одного боку, та вимірі співавторства законопроектів, з іншого.

Основні *завдання* дослідження:

- 1) узагальнити основні теоретичні підходи і емпіричні результати досліджень мереж політичних еліт та досліджень політичних еліт у пострадянських країнах;
- 2) визначити та описати структуру зв'язків між представниками еліти на основі спільного минулого з використанням мережевих показників для різних вимірів зв'язків та окремих ключових акторів;
- 3) порівняти структури підгруп акторів за досвідом активної партійної або комсомольської діяльності до 1991 р., досвідом активної бізнес-діяльності після 1991 р., за статтю та за патернами циркуляції;
- 4) порівняти структуру мереж спільного минулого та мережу подання спільних законопроектів та встановити взаємозв'язок між вимірами спільного минулого і поданням законопроектів.

Таким чином, у дисертації наведено оцінку значимості кожного типу зв'язків спільного минулого відносно спільної законотворчої діяльності представників політичної еліти, виділено підгрупи в усіх мережах зв'язків між представниками політичної еліти, перевірено якою мірою спільне минуле та законотворча діяльність взаємоперетинаються.

У дослідженні використані *емпіричні дані*, зібрані у 2007-2010 роках:

- 504 біографії депутатів Верховної Ради України, членів Кабінету Міністрів України, Президент України та Адміністрація Президента за період 2007-2010 років, наведені у довіднику «Хто є хто в Україні» за 2007-2010 роки,
- 10 напівструктурованих інтерв'ю із депутатами Верховної Ради України 6-го скликання.

Додатковими джерелами емпіричних даних для цього дослідження є інформація з опублікованих інтерв'ю із зазначеними в об'єкті дослідження представниками політичної еліти, наведеними в журналах, газетах чи інших медіа виданнях за 2007-2010 роки.

У результаті виконання зазначених завдань перевірено такі *гіпотези*:

- I. Мережа представників політичної еліти на основі їх спільного минулого є поляризована за фракційною належністю (підгрупи «влади» та «опозиції»).
- II. Зв'язані підгрупи формуються з акторів зі схожими атрибутами (стать, фракційна належність, досвід комсомольської / партійної діяльності, тощо) – за принципом гомофілії (McPherson M., 2001)
- III. Зв'язки через політичні та бізнес-афіліації накладаються – одні і ті самі актори мають як політичні, так і бізнес-зв'язки (Baum, Caglayan, Schäfer, & Talavera, 2008; Mizruchi M., 1992);
- IV. Представники політичної еліти, що довше перебувають у владі («довгожителі», які утрималися при владі з 2002 року після Помаранчевої революції), краще зв'язані, ніж «новачки» (Lane, 2008); аналогічно, «довгожителі» з 2007, які утрималися при владі після Євромайдану, краще зв'язані;
- V. Зв'язки на основі спільного минулого накладаються зі співавторством у законодавчих ініціативах – за принципом гомофілії (McPherson M., 2001) та соціальної вкоріненості професійної діяльності (Грановеттер, 2002)
- VI. «Довгожителі» більш активні у співавторстві в законопроектах, ніж «новачки».

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі отримано результати, що мають *наукову новизну* і виносяться на захист:

уперше:

- розроблено і апробовано методологію дослідження мережі політичної еліти України на основі зв'язків спільного минулого (з біографічних даних про накладання періодів афіліацій з одними й тими самими установами,

організаціями, компаніями, тощо) та законотворчої діяльності (за даними про співавторство в законопроектах). Для розробки методології використано ключові праці про «владні коли» в межах елітистської парадигми, результати досліджень політичних мереж та «керівних вузлів», а також публікації щодо важливості зв'язків для формування та функціонування політичних еліт у пострадянських і постсоціалістичних суспільствах;

- зібрано, закодовано, візуалізовано матриці зі зв'язками у вимірах спільного політичного, економічного, неприбуткового, освітнього минулого. Виявлено, що мережа політичної еліти України за 2007-2010 роки є нефрагментованою, а добре зв'язаною в один компонент (із наявністю деякої кількості ізолятів), і за виміром політичних зв'язків щільність мережі є найвищою, тоді як бізнес-зв'язки наявні значно меншою мірою, при цьому кореляція між цими двома типами зв'язків є слабкою;
- здійснено порівняння мережевих показників щільності для підгруп представників політичної еліти України за патернами циркуляції внаслідок подій 2004-2007 років та подій 2013-2014 років, а також за статтю, за наявністю активної діяльності в Комсомолі чи Компартії до 1991 року, за бізнес-діяльністю. Виявлено, що краще зв'язаними є підгрупи за кожною із взятих ознак – стать, комсомольське/партійне минуле та бізнес-діяльність. При цьому серед акторів з підгрупи бізнесменів-політиків та активних комсомольців/партійних активістів є високо центральні актори, які акумулюють значну частину зв'язків навколо себе. Водночас, центральність жінок і згуртованість цієї підгрупи є значно нижчою за центральність і згуртованість чоловіків у мережі політичної еліти, фактично продемонстровано важливість для жінок бути включеними у мережі чоловіків. Також мережева згуртованість могла виступати як допоміжний чинник для утримання при владі після 2005 року та повернення до влади у 2007 році; для політиків, пов'язаних через бізнес-зв'язки, мережева

згуртованість також важлива, надто в період політичних змін 2013-2014 року,

- здійснено перевірку взаємозв'язку (кореляції) зв'язків спільного минулого та зв'язків співавторства законопроектів. Виявлено слабку значущу кореляцію, при цьому не виявлено фрагментації за ознакою фракційної належності у мережі співавторства законопроектів. Окреслено можливі напрямки подальшого аналізу мереж законотворчої діяльності.

уточнено

- поняття політичних еліт з позицій структурного аналізу контексті мережевої взаємодії. Зокрема, уточнено визначення сукупності акторів, яких необхідно включати до мережі (кордони мережі) та визначено можливі виміри зв'язків з різних наявних досліджень політичних мереж і мереж формування політики. Спільне минуле як один із вимірів вибрано на основі підходу аналізу мереж «керівних вузлів» та з-огляду на наявні дослідження застосування біографічного методу в дослідженнях політичних мереж пострадянських та постсоціалістичних суспільств;
- узагальнення значення зв'язків і мереж для функціонування (циркуляції, законотворчої діяльності) політичних еліт на основі елітистських теорій та на основі наявних досліджень політичних еліт у пострадянських та постсоціалістичних країнах.

дістало подальшого розвитку

- застосування показників та процедур мережевого підходу в дослідженнях владних еліт із можливою інтерпретацією в контексті діяльності політичних еліт.

Практичне значення одержаних результатів. Використаний у роботі підхід для виявлення мережевих структур в політичній еліті може бути використано для оцінки зв'язаності осіб і груп у законодавчій та виконавчій гілках влади на основі спільного минулого та порівняння мережевих показників як індикаторів зв'язаності, впливовості, згуртованості і

кластеризації в динаміці для різних скликань Верховної Ради України та/або складів Кабінету Міністрів України. Цей підхід було адаптовано і застосовано у 2016-2018 роках дослідницькою командою Ляйденського Університету (Нідерланди) в рамках проекту EU-STRAT для дослідження політичних акторів регіонального рівня у трьох областях України, результати дослідження увійшли до аналітичного брифу.

Матеріали дисертації використані під час викладання курсів «Вступ до мережевого аналізу» (з 2010 року і до сьогодні) для студентства бакалаврської програми з соціології в НаУКМА, для гостьових лекцій на курсі «Соціологія еліт» для МП «Соціологія» та на курсі з використання сучасних методів у соціальних дослідженнях сертифікатної програми з антикорупційних студій Міждисциплінарного науково-освітнього центру протидії корупції (ACREC) при НаУКМА (від 2017 року і до сьогодні).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження представлені й обговорені на 20 наукових заходах впродовж 2009-2019 років, які загалом відносяться до таких двох тематичних напрямків:

- 1) *дослідження пострадянських трансформацій та дослідження еліт*: I-й Конгрес САУ (Харків 2009), VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: українське суспільство та глобальні соціальні зміни» (Київ, 2009), «Дні наукама НаУКМА: Соціологія» (Київ, 2009 та 2014 роки), міжнародна конференція UNI-WIDER “The Role of Elites in Economic Development” в Гельсінкі (2009); міжнародна конференція “Twenty Years After” в Празі (2009); Дослідницький семінар ім. Даниліва в Університеті Отави (2009); IV Львівський Соціологічний Форум “Соціологія в умовах кризового суспільства” (Львів 2010), міжнародний симпозіум аспірантів та молодих дослідників «New Perspectives on Contemporary Ukraine: Politics, History and Culture» в Центрі Європейських, російських та євразійських студій (CERES) Університету Торонто (2012); дві конференції Європейського консорціуму політичних досліджень ECPR,

секції з досліджень політичних мереж та еліт (Університет м. Рейк'явік, 2011, та університет Бордо, 2013); Конгрес Міжнародної асоціації з політичних досліджень IPSA, секції Дослідницького комітету RC02 «Політичні еліти» у м. Мадрид (2012) та м. Познань (2016), конференція BASEES "Regimes and Societies in Conflict: Eastern Europe and Russia since 1956" в Університеті Уппсали (2018); конференція робочої групи ECPR SG з досліджень парламентів «Advances in the Empirical and Theoretical Study of Parliaments», Університет м. Констанц (2019);

- 2) *застосування мережевого аналізу в соціальних науках*: 5-та міжнародна конференція UK SNA Conference, Університет Грінвіча (2009); 9-та конференція з мережевого аналізу «Applications of Social Network Analysis», Університет м. Цюріх (2012); XXIII щорічна міжнародна конференція з мережевого аналізу Sunbelt, Університет м. Гамбург (2013); 2-га і 3-тя Європейські Конференції з мережевого аналізу «European Conference on Social Networks (EUSN)» (2016, Париж, та 2017, Майнц).

Публікації. Основні положення дисертації викладені в 7 наукових публікаціях у фахових виданнях, 7 праць у співавторстві додатково відображають наукові результати роботи.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ МЕРЕЖ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

1.1. Концептуалізація основних понять

Дослідження еліт у соціальних науках має тривалу історію, саме тому є потреба у визначенні самого терміну «еліта» та «політична еліта» у контексті дослідження зв'язків між її представниками. Зв'язки та мережі у контексті досліджень політичних еліт є одними із центральних понять у цьому дисертаційному дослідженні. Саме тому у наступних главах наведено огляд основних підходів до пояснення зазначених понять та надано пояснення їх використання для реалізації мети і завдань цього дисертаційного дослідження.

1.1.1. Визначення понять «політична еліта», «владні кола» та «керівні вузли»

Різні дослідники пропонують дещо відмінні одне від одного пояснення терміну «еліта». Виділяють два основних підходи до вивчення соціальної структури та місця еліт у процесі розвитку суспільства: класовий та елітистський¹. У витоках першого – роботи К. Маркса і М. Вебера, другий сформувався завдяки дослідженням В. Парето, Г. Моски. Спроби поєднати обидва підходи наявні у роботах Р. Міхельса Р. Мілібанда, Ч. Райт Міллза, Г. Ласуелла. Інші науковці тлумачать поняття «еліти» невідривно від «зв'язків». Тому нижче наведено порівняння цих двох підходів та сформульовано визначення поняття «еліта» в межах дисертаційного дослідження з урахуванням концепту «зв'язків» і «мереж».

За класовим підходом, основи якого були закладені Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом, головною причиною соціальної нерівності є володіння засобами виробництва (Marx & Engels, 1997, pp. 7-11). У суспільстві два основні класи – буржуазія та пролетаріат – перебувають у стані постійної класової боротьби, оскільки перші мають матеріальні ресурси, що дозволяє їм

¹ Про це зазначають різні дослідники, наприклад, Е. Етціоні-Халеві (Etzioni-Halevy, 1997) чи О.Криштановська (Крыштановская, Анатомия российской элиты, 2005)

оплачувати найману працю, а отже експлуатувати других. У класі власників також є певна правляча політична верхівка, яка на державному рівні діє в інтересах буржуазії, оскільки рекрутується з цього класу. Такий підхід до пояснення соціальної стратифікації через економічні передумови доповнили ідеї Макса Вебера щодо ще двох ознак нерівності: статусу (престижу) як рівня соціальної поваги та партійної належності (влади) як ступеня політичної активності людини (Weber, 1997, pp. 63-70)

Альтернативним підходом у поясненні ролі еліти в суспільному розвитку є елітистський, основною відмінною рисою якого є акцент на владній структурі та політичних процесах, які відбуваються не між класами, а всередині правлячого класу, або груп еліт, і між різними його підгрупами. Елітисти аналізували і описували саме «владний клас», «владну еліту», натомість «підвладна більшість» менше потрапляла до кола їхньої дослідницької уваги. Один з перших дослідників еліт Вільфредо Парето стверджував, що до даної соціальної групи доцільно включати лише тих осіб, які досягли найвищих рівнів у професійній ієрархії через свої здібності і тому отримують право керувати суспільством (Pareto, 1991). За Парето, у кожній суспільній діяльності індивіду можна присвоїти індекс за певною шкалою, і найбільш талановиті, професійно розвинені, вдалі і успішні особи отримують найвищі значення індексів, відповідних їх галузям занять. Тож всіх членів суспільства можна розділити на дві страти: вищу і нижчу, і саме вища буде елітою суспільства. Всередині цієї групи Парето розрізняє владну еліту (*governing elite*), представники котрої напряму чи опосередковано відіграють певну роль в державному управлінні, та невіддану (*non-governing elite*), до якої відноситься решта індивідів із «найбільшими індексними значеннями». Владна еліта постійно перебуває у стані повільних, але безперервних перетворень.

Парето також ввів у обіг поняття «циркуляції еліт», яка проявляється у тому, що відповідно до різних історичних умов різні типи представників еліти є найбільш успішними у досягненні найвищих рівнів управління. Парето

виділяє два типи правління відповідно до типів утримання влади: за допомогою сили та із залученням вмінь управляти тим, що називають «апаратом», «державною машиною», бюрократією. Ці два типи є «ідеальними типами», вони співіснують у реальності, але пропорція їхнього співвідношення є різною в різні історичні періоди.

Важливим для даної дисертаційної роботи є твердження Парето щодо формування структури суспільства на основі поведінки індивідів, їх внутрішніх прагнень об'єднатися у замкнені групи задля досягнення успіху. Це одна з причин використання методології аналізу соціальних мереж для дослідження політичної еліти України, яка включає вимір закритості / відкритості певної мережі.

Інший представник елітистської парадигми Гаetano Моска розділяє всіх членів суспільства на два прошарки, які називає класами: один клас є «владним», другий «підвладним» (Mosca, 2017). Перший є менш чисельним, виконує політичні функції, монополює володарює і насолоджується привілеями, які дає влада. Але переважна більшість членів соціуму відноситься до другого класу, яким керує перший. До того ж підвладний клас забезпечує «володарів» матеріальними засобами для існування та інструментами для життєдіяльності політичного організму. Такий розподіл цілком реальний і хоче того підвладна більшість, чи не хоче, але вона буде скеровуватися і направлятися меншістю.

Моска так описує механізм виборів: у теорії більшість обирає так званих «представників» у владну меншість, а на практиці ж кандидати до владного класу вже є самообраними, оскільки мають всі передумови для перемоги у виборах, починаючи від бажання потрапити до владної верхівки, і закінчуючи засобами досягнення цієї мети, тобто моральними, інтелектуальними та матеріальними ресурсами для того, щоб нав'язати свою волю іншим, себто виборцям, та скерувати їх у необхідному напрямку. Тобто, якщо перенести дане твердження на українське сьогодення, то найбільше шансів перемогти у

виборах до головних органів державної влади мали би представники культурної, наукової та бізнес-еліти (Mosca, 1997).

Як зазначає українська дослідниця Ольга Куценко, поступове розходження абстрактних уявлень про «вищий клас» з реальністю певною мірою зніціювало розширення значення терміну «еліта» до розуміння даної категорії як *сукупності тих, хто утримує стратегічні позиції* у великих організаціях, рухах, скеровано та регулярно впливає на процес вироблення політичних рішень (Куценко, 2000, стр. 105). Так, американський дослідник Чарльз Райт Міллз називав «владною елітою» осіб, які займають найвищі пости у державних структурах, великих корпораціях та армії, причому за рахунок високого ступеню горизонтальної мобільності одні і ті самі люди можуть переходити з керівних посад однієї структури до іншої, або суміщати їх (Wright Mills, 1978 (1956)). Райт Міллз аналізував американське суспільство періоду після Другої світової війни, і зробив висновок, що певна група людей може займати найвищі позиції у різних соціальних інституціях через централізацію інформації і влади. Владна еліта, таким чином, складається з осіб, які завдяки своїй посаді можуть приймати рішення із суттєвими наслідками, причому здатність цих індивідів дійсно приймати виважені рішення не є суттєвою, адже їхнє входження до еліти визначає сам факт *обіймання певної посади*. Основна характеристика такої посади – керівництво головними організаціями сучасного суспільства: великими корпораціями, державою, військовими установами. «Стратегічно важливі позиції у соціальній структурі дозволяють тим, хто їх займає, користуватися владою, багатством і славою» – констатує Райт Міллз. Він, до речі, припускає, що саме важливістю позицій, а не особистісних характеристик можна пояснити здивування декого, хто стикаючись із рішеннями «владної еліти» щодо важливих державних питань, не вірить, що «саме це і є еліта». У цьому проявляється протилежність із підходом Парето, котрий через особистість, її досягнення, професіоналізм, пояснює термін «еліта».

Райт Міллз запропонував альтернативний на той час підхід до аналізу «вищих кіл», тобто представників «владної еліти». Він зауважував важливість виділення тих інституцій, які у певний історичний період є головними у суспільстві. Так, у американському суспільстві 50-х рр. ХХ ст. такими інституціями виступали держава, корпорація та армія. Інші, як школа чи церква, мали другорядне значення і своєю діяльністю мали підтримувати перші три: заклади освіти мали виховувати і тренувати майбутніх працівників корпорацій, релігійні установи – виправдовувати з точки зору суспільної моралі військові дії. Тобто, інституції другорядного значення були покликані сприяти легітимації влади і рішень «владної еліти». В українському суспільстві нашого часу пильна увага ЗМІ до діяльності владних осіб політики та бізнесу актуалізує важливість цих двох сфер діяльності.

Спроби поєднати дослідження класів та еліт помітні у роботах Роберта Міхельса щодо структури влади у політичних партіях. Міхельс сформулював так званий «залізний закон олігархії»: у будь-якому демократичному устрої для досягнення стабільності формується або бюрократична організація, або група вибраних лідерів, наділених значними повноваженнями, оскільки більшість нездатна до самоуправління (Michels, 2016). Коли з мас виділяється організована меншість, вона поступово стає «владним класом», причому якщо лідери у масах спочатку виділяються спонтанно, то з часом вони стають професійними лідерами, котрі поступово перетворюються у непохитну і стійку організацію – олігархію. Оскільки підставами для формування партій і профспілок є відстоювання інтересів широкої громадськості, то в партії (особливо соціалістичній) не має виділятися еліта. Але на практиці партійна еліта існує вже не як частина правлячого класу, а як самостійна група, що діє у власних інтересах.

Концепція американського політолога Гарольда Ласуелла включає певні твердження з представлених вище підходів і загалом полягає у твердженні «Людина прагне Благ через Інституції за допомоги Ресурсів» (Lasswell, 2018

(1939)). Ласуелл виділяє вісім суспільних благ, котрим відповідають вісім інституцій, через які розподіляються блага. Влада концентрується в уряді, багатство – у бізнесі, знання – в освітніх установах, тощо. Еліта – це група людей, що має найбільший доступ до благ, тому її можна виділяти у кожній з інституцій. Елітні групи перетинаються і один індивід може входити до кількох груп, утворюючи таким чином *вузол*, що поєднує дві і більше елітних груп. Ласуелл вбачав результат дослідження правлячих еліт у створенні «карти». Вона має відобразити *співвідношення між спільнотами*, які очолюють представники правлячого класу, та містити характеристики особистісних типів, які представлені чи відсутні у елітних групах, або можуть увійти до них. Загалом, згідно із концепцією Ласуелла, еліта є групою керівників, приналежність котрих до влади визначається реальним чи потенційним впливом на прийняття рішень.

У 60-70х рр.. ХХ ст.. Ральф Мілібанд запропонував пояснення соціальної нерівності та груп еліт у термінах інструментального використання влади людьми, які займають *найвищі позиції* у суспільстві (Miliband, 2009 (1969)) Мілібанд виокремив два основних соціальні класи – володарів та працівників (керівників та підлеглих), між якими знаходяться ще два проміжних: професіонали та власники малих і середніх підприємств, а також безліч державних службовців. Керівники та власники засобів виробництва за допомоги різного роду сімейних, релігійних, освітніх та інших *зв'язків* утворюють правлячий клас. У даному тлумаченні поняття «еліта» з'являється дуже важливий елемент – зв'язки, до котрого пізніше звернулися й інші дослідники.

Починаючи з 1970-х років деякі американські дослідники – наприклад, У. Домхофф, М. Усім, М. П. Аллен, В. Барріс на інші – продовжили вдосконалювати підхід до вивчення «владних груп», запропонований Райтом Мілзом, та окреслювали межі еліти через виділення *«керівних вузлів»* (*interlocking directorates*) між різними корпораціями, банками, державними

установами. Таке поєднання посад, приналежності до керівництва різних організацій дає представникам еліт можливості взаємодіяти безпосередньо один з одним, представляти та відстоювати власні інтереси, скеровувати курс політичного розвитку держави (Knoke & Kostiuhenko, 2017).

Американський соціолог і дослідник «владного класу» Уільям Домхофф стверджує, що вищий соціальний клас в США і є владним класом через його домінуючу роль в економіці і державному управлінні (Domhoff, 2002). При цьому домінування означає не тотальний контроль, а «здатність встановлювати умови, в яких будуть змушені діяти інші групи і класи» (Domhoff, 1983, pp. 4-5). За Домхоффом, владний клас у США складається з трьох категорій владної еліти:

- вищого соціального класу, до якого входить половина багатіїв, і класове чуття та зв'язаність якого підтримуються відвідуванням приватних шкіл, університетів, закритих клубів, балів;
- корпоративної спільноти, яка складається з власників та головних акціонерів найбільших корпорацій та фінансових установ, яку характеризує явище «керівних вузлів», тобто займання керівних постів у двох та більше компаніях;
- мережі політичного планування, що поєднує недержавні організації, фонди, дослідницькі інститути, експертів академічної спільноти, бізнесменів та політичних лідерів задля обговорення загальних проблем, вироблення пропозицій щодо політичних рішень.

Дослідження «керівних вузлів» створило передумови для застосування мережевого аналізу у дослідженні владних груп. Детальніше про методологічні засади підходу дослідження «керівних вузлів» та його застосування в парадигмі мережевого аналізу йтиметься у підрозділі 1.3.2. цієї дисертаційної роботи.

Підхід дослідження еліти через «керівні вузли» критикують соціологи Дж. Гіглі, У. Гоффман-Ланге, Ч. Кадушин та Г. Мор. По-перше, цей підхід, на їхню думку, надто сконцентрований на бізнес-спільноті, і тому не охоплює усі керівні кола та владні групи. По-друге, він зумовлює деякі методологічні обмеження дослідження: відстеження накладання входження до двох і більше наглядових рад чи директоратів не дає інформації про напрямок, інтенсивність чи зміст зв'язку. Однак вони погоджуються з тим, що керування національними ресурсами здійснює порівняно невелика група осіб – так зване «коло еліти» (*elite circle*): «Зв'язані частини великих мереж контактів та зв'язків між представниками еліти... досягають значного рівня інтеграції». (Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin, & Moore, 1991, p. 37). Доступ до ресурсів та можливості для прийняття і впровадження державних рішень мають різні групи, залежно від тематики та сектору формування політики, тож перетини елітних кіл забезпечують розподіл влади між різними акторами та мінімізують концентрацію влади в одних руках, тобто створюють передумови для формування стабільної демократії: «Численні кола еліт інтегровані між собою, що зумовлює утворення стабільної демократії.» (Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin, & Moore, 1991, p. 38) На прикладі дослідження *elite circles* у США, Австралії та Західній Німеччині вони демонструють, що високий рівень інтеграції національних еліт через неформальні зв'язки створює умови для досягнення консенсусу між різними елітними групами у прийнятті рішень.

Отже, у цьому дисертаційному дослідженні термін «політична еліта» відповідає *позиційному підходу* – до представників політичної еліти віднесено тих, хто займає найвищі посади у виконавчій та законодавчій гілках влади (Гаман-Голутвина, 2000). Такий підхід дозволяє точніше визначити межі генеральної сукупності та уникнути складнощів із включенням до аналізу так званих «сірих кардиналів», які мають вплив на формування політики, але не через формальні можливості своєї посади. Альтернативними позиційному підходу є репутаційний підхід.

Окремим аспектом досліджень владних груп є проблема рівного доступу до керівних посад та дефіцитних ресурсів, який має бути забезпечений усім соціальним групам, чиї інтереси, теоретично, представляють еліти. В Україні суттєва диспропорція існує у представленні жінок і чоловіків як у політичній еліті, так і в бізнесі чи інших сферах, де переважно домінують чоловіки. Питання зв'язків між представниками різних груп еліт у такому випадку є досить важливим. Наприклад, Гвен Мор і Міхал Палгі наводять приклад існування «мереж дорослих хлопців» (old boys networks) в американській владній еліті – закритих груп, куди важко потрапити жінкам (Palgi & Moore, 2004). Крім створення нерівних умов для здійснення жінками висхідної мобільності в органах влади, такі закриті мережі ускладнюють оновлення еліт та успішний рекрутинг нових представників.

Отже, у результаті різних емпіричних досліджень було доведено, що переважна більшість суспільних ресурсів контролюється порівняно малою кількістю акторів (фірм, корпорацій, інституцій), пов'язаних між собою у мережі, що накладаються одна на одну завдяки «вузловим» особам та утворюваним через них зв'язкам між організаціями. Про значення зв'язків для формування особливого різновиду ресурсу мережі – «соціального капіталу», йтиметься у наступному підрозділі.

1.1.2. Узагальнення визначень понять «соціальний (мережевий) капітал» та «зв'язки»

Внаслідок взаємодії між акторами певної групи або груп, тобто в результаті функціонування соціальних мереж формується соціальний капітал, який не має матеріального вираження, але існує доти, доки між двома або більше акторами існує соціальна взаємодія, побудована на довірі та взаємних очікуваннях. Тому нижче наведено порівняння підходів до пояснення терміну «соціальний капітал» та його спорідненості з поняттями «зв'язки» і «мережі». Наведено теоретичні узагальнення концепцій соціального капіталу,

розроблених такими дослідниками як Дж. Коулман, П. Бурдьє, Н. Лін та Р. Берт, а також підходи до дослідження складових соціального капіталу – довіри (П. Штомпка) та соціальної вкоріненості економічних дій індивіда (М. Грановеттер). Загалом, концепт соціального капіталу є одним із ключових для мережевого аналізу та співвіднесення можливостей для груп еліт отримувати та утримувати найвищі позиції у владі. Треба зауважити, що у цьому дисертаційному дослідженні не застосовуються концепції соціального капіталу, запропоновані Р. Патнемом або Ф. Фукуямою, оскільки у них соціальний капітал виступає, по-перше, як ресурс не лише владних груп, але і ресурс залучення мас, електорату до демократичного управління державою через різні форми громадянської участі. Взаємодія еліт і мас є, безумовно, одним із важливих напрямків досліджень сучасних суспільств, однак лежить поза метою і завданнями цієї дисертаційної роботи.

Одним з перших визначення «соціального капіталу» як ресурсу надіндивідуального запропонував Джеймс Коулман, характеризуючи цей ресурс через здатність агентів взаємодіяти задля досягнення спільних цілей у групах та суспільства в цілому та гармонійного поєднання довіри, норм і санкцій (Коулман, 2001). Джерелами соціального капіталу, за Коулманом, є:

- ефективні норми та санкції;
- акумулювання зовнішніх зобов'язань, відповідне до взаємних очікувань;
- багатство як базова соціальна цінність;
- підтримка соціальної інтеграції та групових ритуалів.

У застосунку до дослідження мереж політичних еліт важливо підкреслити такі джерела соціального капіталу за Коулманом, як зовнішні зобов'язання та взаємні очікування формують та підтримка соціальної інтеграції і групових ритуалів, які набувають важливості для збереження згуртованості політичної еліти та її стійкості, можливості груп еліт утриматися при владі під час політичних трансформацій.

Французький соціолог П'єр Бурдьє зазначав, що люди і групи використовують форми капіталу – економічний (фінанси, матеріальна власність), культурний (легітимні знання), соціальний (стосунки між людьми) та символічний (репутація та престиж) – для того, щоб зберегти чи покращити свій статус у соціальному полі. Вхідженню до владної еліти може сприяти конвертація кожного з типів капіталу і завдяки цьому покращення позицій індивіда або групи у соціальному полі. За Бурдьє, «владний клас» включає осіб, які займають ключові позиції та мають можливість розпоряджатися суспільними ресурсами та володіють різними типами капіталу, що цінується у даному суспільстві. Як зазначає Бурдьє, «поряд із економічним та культурним капіталом, деякі поля, зокрема найбільш «вибрані», потребують також соціального капіталу... який можуть собі забезпечити лише за допомоги «ефекту клубу», який впливає зі стійкого єднання в межах одного й того самого простору... схожих одне на одного» (Бурдьє, 1993, стр. 48-49).

Отже, Бурдьє виділяє соціальні механізми відтворення еліт у межах їхнього середовища та соціальним інститутам, які створюються для забезпечення цього процесу – таким, як, наприклад, освітні заклади – які сприяють утворенню «клубів», тобто самі по собі є організаціями, покликаними утворювати закриті мережі, доступ до яких є у вузького кола осіб: «...диплом може стати основою для інтеграції [у вищі прошарки суспільства]» і, крім того, цінність диплому пов'язана із іншими характеристиками особи, як от соціальне походження, географічне походження та стать (Бурдьє, 1993, р. 127).

Цей ефект групування за схожими ознаками емпіричним чином перевіряли за допомоги мережевого аналізу та за допомоги показника гомофілії (homophily) у мережах (McPherson M., 2001), що є важливим для перевірки *Гіпотези II* цього дисертаційного дослідження про те, що *зв'язані підгрупи формуються з акторів зі схожими атрибутами (стать, фракційна належність, досвід комсомольської / партійної діяльності,*

тощо), про що буде окремо зазначено і в контексті законотворчої діяльності в підрозділі 1.3.3. стосовно Гіпотези V цього дисертаційного дослідження.

Американський соціолог Марк Грановеттер у статті про соціальну вкоріненість (*embeddedness*) економічної поведінки звернув увагу на різні базиси соціального капіталу: на структуру та на відносини (Грановеттер, 2002). У першому випадку соціальний капітал полягає у сумі всіх взаємозв'язків у соціальній структурі, у другому – в безпосередніх зв'язках актора з іншими на основі довіри. Грановеттер висловив сумнів щодо того, що актори на конкурентних ринках чітко інтеріоризують нормативні стандарти поведінки, що може гарантувати порядок при здійсненні трансакцій. Натомість він запропонував концепцію *структурної вкоріненості* (*structural embeddedness*) недовіри та шахрайства на конкурентних ринках вдається уникнути, тому що цьому перешкоджають певні міжособистісні відносини, *мережі*, в які є вкорінені актори і які створюють умови для виробництва довіри та стримування шахрайства між акторами мережі. Тобто, одним із стимулів не обманювати є загроза зашкодити своїй репутації. Більше того, репутація інших, незнайомих акторів важлива в разі необхідності вести спільні справи – тоді найбільшу довіру (або недовіру) виявлятиметься між акторами, які мали досвід взаємодії, тобто мають інформацію «з перших рук» один про одного. За Грановеттером, інформація, заснована на *взаємодії між суб'єктами у минулому*, є для них дешева, більш детальна і точна, зацікавлює в тому, щоб індивіди будували *довгострокові відносини для подальших трансакцій*, і врешті-решт, саме на такого роду інформації будується взаємна довіра. Саме це твердження є одним з основних в контексті цього дисертаційного дослідження, особливо при формулюванні *Гіпотези V про накладання зв'язків спільного минулого та спільного подання законопроектів представниками політичної еліти України*. Отже, вкоріненість у соціальні мережі зумовлює формування відносин на основі таких факторів як довіра та прийняті акторами мережі норми поведінки.

Американський дослідник Нен Лін виділяє два підходи у дослідженнях соціального капіталу через мережі (Lin, 2001). Перший підхід визначає позиції актора у мережі як ключ до здобуття соціального капіталу. Визначення місцезнаходження індивідів у мережі уможливорює оцінку його відстані до стратегічно важливих позицій та ресурсів. Прибічники другого підходу зосереджуються на ресурсах, що у більшості суспільств представлені багатством, владою та статусом. У даному підході соціальний капітал аналізують через кількість та розмаїття цих ресурсів у тих, з ким актор пов'язаний прямими чи непрямими зв'язками. На думку Ліна, соціальний капітал – це щось більше, ніж зв'язки та мережі, він у процесі взаємодії стимулює обмін ресурсами. Однак, ці вкорінені в мережі ресурси не можуть бути описані без аналізу мережевих характеристик та структури відносин. Лін та його колега Рональд Берт також підкреслюють, що результатом мережевої взаємодії є формування стабільних соціальних структур, капіталізація ресурсів та їх примноження у мережі, що зумовлює згуртованість групи (Burt, Christman, & Kilburn, 1980), а це є особливо важливим у суспільствах, що трансформуються.

Берт, який впродовж 1990-х розробив мережеву концепцію соціального капіталу і розробив низку концептів та показників для вимірювання соціального капіталу через структурні особливості мереж, зауважував, що «мережі, сформовані для кар'єрного зростання та просування чоловіків, не діють для жінок [у той самий спосіб]» і жінки використовують мережевий капітал чоловіків, фактично «позичають» його через утворення стратегічних партнерств, для входження у більш престижні групи або для отримання доступу до обмежених ресурсів (Burt, 1998).

Тож, особливого значення при вивченні соціального капіталу набувають джерела нематеріального впливу та влади. Таким чином одну з функцій соціального капіталу можна визначити у термінах ресурсів, які можуть бути використані акторами для реалізації своїх інтересів. Іншими словами, для

представників еліти соціальний капітал може зумовити більшу/меншу впливовість одних акторів порівняно з іншими.

Як вже було зазначено, важливою складовою соціального капіталу є довіра, яка є також підґрунтям для формування соціальних мереж та підтримується постійною мережевою взаємодією. Зв'язки довіри між акторами обумовлюють щільність мережі, високий рівень надійності та стійкості мережевих структур. За принципом гомофілії, тобто схильності акторів бути пов'язаними із тими, хто на них схожий (McPherson M., 2001), довіру у такому випадку зумовлює саме схожість пов'язаних акторів. Соціолог Пьотр Штомпка виділяє два фактори, що пов'язані із довірою: ризик, тобто вірогідність небажаної поведінки, та ціну можливої втрати в результаті такої поведінки (Sztompka, 1997). Він пропонує розрізняти довіру персональну та довіру інституційну. Саме перша є основою формування міжособистісних зв'язків. В умовах, коли суб'єкти взаємодії обмежені у можливості апеляції до спільних культурних, соціальних зразків, ризик підвищується, і відповідно значно зростає роль міжособистісної довіри. Окрім того, обіг соціального капіталу у перехідних соціальних структурах може здійснюватися через неформальні системи обміну ресурсами, коли формальні форми обміну, довіри можуть бути зруйновані або не сформовані. Так само, в умовах нестачі інституційної довіри та нестабільності норм міжособистісна довіра впливає на можливість формування та функціонування соціальної мережі. Наприклад, для представників еліт в економічній площині (в бізнесі), соціальні контакти та «партнерські» мережі, побудовані на довірі, дають змогу відносно впевнено розвивати бізнес, а відносини довіри та обмін інформацією із мережами владних еліт гарантують безпеку та стабільність для функціонування бізнесу.

Мережевий капітал також проявляється у встановленні «правил гри», тобто зрозумілих/прийнятних для всіх або більшості акторів норм взаємодії. У суспільстві перехідного періоду, коли старі правила вже відкинуто, а нові ще не сформульовано, акторам важко дійти згоди щодо інтерпретації норм – адже

різні соціальні мережі, у тому числі і мережі еліт, виробляють свої неформальні практики взаємодії, які не встигають закріплюватися інституційно, нашттовхуючись та замінюючи одна одну. У такому випадку відсутності чітких, загальноприйнятих та інституційно закріплених правил гри міжособистісна довіра виявляється основною умовою ефективної мережевої взаємодії.

Дослідники Алістер Андерсон та Сара Джек стверджують, що «міжособистісні взаємовідносини відіграють ключову роль для досягнення індивідами успіху», зокрема, у підприємницькій діяльності (Anderson & Jack, 2002). На їхню думку, рівень довіри та фамільярності між економічними агентами впливає на економічні обміни, в окремих випадках може знижувати трансакційні витрати. Отже, наявність соціального капіталу може, відповідно, виступати каталізатором до прибуткової соціально-економічної взаємодії. Дослідники наводять приклад, коли власники малих виробництв отримують кредити більш легко у випадку, коли до цього залучають свої соціальні мережі, а отже, відповідно, соціальний капітал. Роль соціальних мереж для підприємців та значущість соціального капіталу (соціальних взаємовідносин) як «ресурсу для соціальної дії» у бізнесі проявляється, на думку дослідників, у двох рівнях впливу мереж як динамічних взаємовідносин агентів на процес підприємництва. Перший рівень – соціальна мережа як «клей» – «відкриває можливості для підприємництва, оскільки забезпечує доступ до корисної, достовірної, ексклюзивної інформації». Інша роль зв'язків - це «змазка», що є механізмом для «створення підприємницького середовища», «відтворює мережу через включеність» таким чином, що мережа стає середовищем обміну товарів ,послуг, капіталу – тобто, підприємницької діяльності.

Отже, хоча дослідження соціального капіталу починалося окремо від мережевого підходу, на нинішньому етапі розвитку аналіз соціальних мереж тісно пов'язують із процесами комунікації, обміну ресурсами, у тому числі із соціальним капіталом, його набуттям та примноженням, оскільки мережева

взаємодія створює умови для формування стабільних соціальних структур та ефективних способів капіталізації ресурсів.

Особливої актуальності питання конвертації різних типів капіталу та аспект соціальної згуртованості владних груп набувають у період трансформаційних змін у суспільстві, коли змінюється рівень значимості кожного капіталу та, відповідно, може відбутися як зміна складу політичних еліт, так і зміна механізму їхнього рекрутингу, патерни циркуляції та зміни у профайлах політичних еліт.

1.2. Результати досліджень пострадянських та постсоціалістичних політичних еліт та зв'язків у владних групах

Дослідження еліт у суспільствах перехідного періоду (*states in transition*) в межах елітистської парадигми зосереджені переважно на рекрутингу еліт (Lane & Ross, 1997) та циркуляції еліт, боротьбі між владними та контр-елітними групами в умовах формування економіки відкритого ринку та демократичного політичного режиму (Przeworski, 1991), на питанні консенсусу еліт у забезпеченні стабільності політичного режиму під час перехідного періоду (Higley & Burton, 1989) та різних сценаріях формування елітних груп та політичного режиму в постсоціалістичних країнах (Higley & Pakulski, 1995). Взаємозв'язки представників еліти якщо і розглядалися, то в контексті корупційних дій (Grødeland, Koshechkina, & Miller, 1998) або через своєрідний шлях формування категорії підприємців та, зокрема, групи «олігархів» у пострадянських країнах (Puglisi, 2003; Wynnyskyj, 2003; Balmaceda, 2013). Ще одним напрямком досліджень пострадянських владних еліт була участь власників великих бізнесів, часто регіонально сконцентрованих підприємств у політиці регіонального та національного рівня через формальні посади в органах влади або опосередкований вплив через «своїх людей» у політичних партіях та неофіційну фінансову підтримку різних політичних сил (Avioutsikii, 2009).

1.2.1. Особливості композиції та циркуляції еліт у постсоціалістичних суспільствах

Дослідження формування та складу українських політичних еліт наявні серед робіт вітчизняних соціальних дослідників з різних галузей соціальних наук, передусім соціології та політології. Більшість цих досліджень сфокусовані на простежуванні траєкторій зміни складу політичних еліт в Україні з точки зору соціально-демографічних характеристик представників еліт (стать, освіта, сфера занять до входження до кола політичних еліт національного рівня, регіон походження).

Дослідження Андрія Зоткіна стосовно становлення регіональних владних еліт в Україні демонструє, що два чинника найбільше сприяли посіданню позицій у вищих ешелонах регіональної еліти: «перший – внутрішній – характеризується наявністю посади у органах регіональної влади. У багатьох регіонах простежується зайняття посади голови облдержадміністрації їх першими заступниками або представниками з їх найближчого оточення. Другий чинник – зовнішній – пов’язаний з селекціонуючою роллю Києва у процесах становлення регіональних еліт» (Зоткін, 2005). Також дослідник зауважує, що для політичних еліт України в середині 2000-х значення набувають такі характеристики як освіта і виокремлює два ЗВО, які, за результатами його дослідження, ставали інкубаторами для політичних еліт: Київський Національний Університет ім. Т. Шевченка та Київський інститут міжнародних відносин (Зоткін, 2010, с. 314).

Серед інших аспектів структури, характеристик та функціонування політичної еліти актуальними з точки зору важливості зв’язків є аспект *циркуляції еліт*, а саме поява нових акторів і груп серед політичної еліти (Higley & Pakulski, 1995; Szabó, 2010) та виділення різних груп в наявній еліті відповідно до їхнього минулого (Semenova, 2012). У ґрунтовному дослідженні «Правляча еліта сучасної України» Микола Шульга зі співавторами зазначили, що «переважна частина нової еліти - це люди, які займали високі позиції в

ієрархії старої влади, тобто вони належали до партійно-радянської номенклатури» (Шульга, Потехін, Бойко, Парохонська, & Шульга, 1998, с. 19). У дослідження Шульги і колег потрапила владна еліта України періоду 1990-х, і власне процеси трансформації номенклатури радянської доби в директорів великих підприємств за президентства Л. Кравчука та у власників бізнесів із формуванням фінансово-промислових груп у період президентства Л. Кучми, які легітимізували свій вплив або через формальну політичну діяльність, або, згодом, через філантропію та благодійність (Kostiuchenko & Söderbaum, 2014; Söderbaum, 2018). Як зазначали Шульга зі співавторами, «завершення трансформації старої еліти закінчується певним актом її легітимації...цих людей обирають до органів місцевого самоврядування, до парламенту, вони входять до адміністрації президента або органів президентської владної вертикалі, обіймають посади у Кабінеті міністрів, в міністерствах, держкомітетах...» (Шульга, Потехін, Бойко, Парохонська, & Шульга, 1998, с. 21), при цьому відносно новою на кінець 1990-х автори вважають «другий та третій ешелони номенклатури Компартії України – колишні працівники периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів великих підприємств та комсомольські працівники» (с. 23).

Тож за десять років після проведеного співробітниками ІС НАНУ дослідження – станом на 2007 рік – та «нова» пострадянська політична еліта, про яку ішлося як про людей, що не були на найвищих посадах до 1991 р., вже стала «старою» і її представники обіймали найвищі посади в органах законодавчої та виконавчої влади. Як у пізнішій публікації зазначає Шульга, на момент президентських виборів 2004 року зі старою елітою асоціювалися Л. Кучма та його оточення, у той час як роль нової еліти перейняли В. Ющенко та «помаранчеві» політики, які, тим не менш, уже були частиною вищих ешелонів влади за президентства Л. Кучми, однак які внаслідок втрати найвищих посад стали в опозицію до нього і просували гасла «очищення влади» від старих політиків включно з Л. Кучмою (Шульга, 2006). Олексій

Полтораков називає підгрупу прибічників В.Ющенка, які прийшли до влади в 2005 р., «младоукраїнцями» та пропонує пояснювати часткову циркуляцію еліт внаслідок Помаранчевої Революції через «зміну поколінь» в широкому сенсі – як поколінь відмінних за цінностями та досвідом або ж траєкторією сходження до найвищих позицій в політиці (Полтораков, 2012). Отже, доцільним в рамках цього дисертаційного дослідження є оцінка того, по-перше, якою мірою колишні комсомольські та партійні активісти присутні в мережі спільного минулого, і, по-друге, наскільки зміна (циркуляція) еліт на найвищих посадах мала місце внаслідок Помаранчевої Революції.

Як зазначає дослідниця з Вільного Університету Берліну Єлена Семенова, зміна еліт в пострадянських країнах мала би відбуватися через заміну радянської політичної еліти новими лідерами, проте проведений нею аналіз біографій 1768 парламентарів Верховної Ради України від першого по п'яте скликання продемонстрував, що 70% депутатів були вихідцями з Комуністичної Партії УРСР. Оскільки в політичній системі незалежної держави не відбулося люстрації, представники номенклатури та вищого керівництва СРСР продовжили свою діяльність вже в якості українських парламентарів: станом на 2007 рік їхня кількість у Верховній Раді дещо зменшилась й склала 54%. Значна частка політиків переобиралися до парламенту по декілька разів: у 2002 році 15% депутатів були обрані до Верховної Ради тричі, а у 2007 році частка переобраних на другий термін народних депутатів склала 28,7% (Semenova, 2012). Депутати Верховної Ради 1-го скликання з більшою вірогідністю переобиралися до парламенту, а от членство у радянській «номенклатурі» було менш вирішальним для обрання депутата на два та більше терміни. Результати дослідження значимості партійного минулого для «довгожителства» в українській політиці слугує частковим підґрунтям для *Гіпотези II* про формування зв'язаних підгруп на основі схожих характеристик, зокрема досвіду комсомольської та партійної активної діяльності до 1991. Загалом, дослідження рівня «виживання» окремих

акторів в українських парламентах і «довгожителство» присутнє у *Ginomezi IV* щодо впливу політичної турбулентності на циркуляцію політичних еліт.

Турбулентність у політичному житті, протестні події та революції можуть спричиняти певний тип циркуляції еліт, який Джон Хіглі і Ян Пакульські називають «циркуляцією заміни» (replacement circulation) (Higley & Pakulski, 2000). В Україні впродовж початку XXI століття відбулися дві «революції» – у 2004 р. та 2014 р. – і обидві мали за мету вплинути на склад груп політичних еліт найвищого рівня. Щодо першої – Помаранчевої Революції, або ж мирних протестних подій осені 2004-зими 2005 років, внаслідок яких було проведено третій тур президентських виборів, у якому переміг опозиційний на той момент кандидат Віктор Ющенко – деякі дослідники висловлювали сумнів стосовно революційності складу постпротестної політичної еліти. Так, британський науковець і відомий дослідник пострадянських еліт Девід Лейн зауважує, що більш доцільно вважати протестні події 2004-2005 років не стільки революційними подіями завдяки революції в сенсі постання мас, скільки зміною одних груп еліт на інші через *coup d'état* (Lane, 2008). Тези Лейна співзвучні із тезами Шульги щодо того, що «нова» політична еліта з лідером в особі В. Ющенка не була новою, але була позбавленою найвищих посад у владі за президентства Л. Кучми. Незважаючи на це, в рамках цього дисертаційного дослідження буде вживатися термін «новачки» - стосовно якраз тих представників політичних еліт, які не займали найвищих владних посад в законодавчій та виконавчій гілках влади до періодів політичної турбулентності, зокрема до 2004 року та до 2014 року. У протиставлення «новачкам» для означення групи тих, хто пережили період політичної турбулентності і втрималися на високих посадах у владі вживатиметься термін «довгожителі» (за аналогією до англійського «survivor»).

У межах дисертаційної роботи патерни циркуляції використано для присвоєння атрибуту «довгожителі» і «новачки» акторам та порівняння цих

патернів за показниками центральності та формуванням підгруп, з викладом емпіричних даних у Розділі 3 цієї роботи, а також у публікаціях авторки цієї дисертаційної роботи (Kostiuchenko T. , 2012; Kostiuchenko & Melnykovska, 2019).

На основі досліджень постсоціалістичних трансформацій у політичній та економічній сферах та з врахуванням праць з мережевого аналізу та аналізу мереж еліт сформульовано такі *додаткові припущення* стосовно значення зв'язків та мережевої зв'язаності для циркуляції еліт внаслідок політичних трансформацій:

- 1) Щільно зв'язана мережа «довгожителів» демонструє високу концентрацію спільного минулого та «мережі-клуби» (club-like networks), у той час як фрагментована та слабо зв'язана мережа «довгожителів» може свідчити про конкуренцію підгруп у мережі спільного минулого;
- 2) Серед «довгожителів» більше не поодиноких акторів, а діад, триад і більших підгруп.

1.2.2. Значення зв'язків для груп еліт у постсоціалістичних суспільствах

Представники сучасної політичної еліти України та інших пострадянських країн соціалізувалися в радянському суспільстві за умов, коли зв'язкам надавали особливого значення. У СРСР формально усі громадяни були рівні, але в реальності розшарування на «еліту» та решту суспільства спостерігалось досить чітко, особливо через доступ партійної верхівки, номенклатури, до дефіцитних суспільних благ, товарів та послуг, за якими пересічні громадяни вистоювали довгі черги або «діставали по блату». Ті, хто міг забезпечити «блат», влаштувати виконання певного прохання чи реалізацію потреби через залучення «потрібних людей», могли розраховувати на матеріальну віддяку або послугу у відповідь. Таким чином, соціальний

капітал, зв'язки, обмінювали на економічний капітал, або ж користалися ними для збільшення своєї впливовості.

Саме тому важливо узагальнити результати досліджень передумов та особливостей формування пострадянських еліт з точки зору важливості зв'язків для представників владних груп. Нижче у тексті розглянуто концепцію «блату» (Ledeneva, 1998), результати досліджень формування владних еліт в пострадянських країнах (Крыштановская, Анатомия российской элиты, 2005; Puglisi, 2003; Fortesque, 2006; Пляйнес, 2018), а також результати досліджень важливості зв'язків у діяльності елітних груп у пострадянських і постсоціалістичних країнах (Stark & Vedres, 2001; Grødeland Å. , 2007; Baum, Caglayan, Schäfer, & Talavera, 2008).

Дослідниця Альона Леденцова пропонує визначати «блат» як своєрідний соціальний феномен, котрий виявляв силу міжособистісних зв'язків у радянському суспільстві та у ранні пострадянські роки (Ledeneva, 1998, pp. 33-38). Аналогів цього явища у західних суспільствах немає, оскільки: по-перше, таке використання неформальних зв'язків було не справою вибору, а життєвою необхідністю в умовах тотального дефіциту; по-друге, існував парадокс між ідеологією рівності всіх членів суспільства та практикою диференціації за доступом до привілейованих ресурсів і благ, закритою системою їхнього розповсюдження. Відповідно, ті, хто не мав формального доступу до привілеїв, намагався в обхід системи їх дістати. Леденцова пропонує кілька визначень явища «блату»:

- це знайомі чи друзі, за допомоги/ сприяння котрих можна було діставати продукти або користатися послугами за меншу вартість, кращої якості;
- це взаємовигідні відносини між людьми за принципом «ти – мені, я – тобі»;

- це використання неформальних контактів, основою яких є взаємна симпатія та довіра, наприклад, друзів, знайомих, або навіть випадкових контактів;
- інколи це означало також вплив або протекцію, чи т.зв. «кришу».

Ще одним яскравим прикладом використання міжособистісних та інституційних зв'язків у радянські часи була «комсомольська економіка», котра дала поштовх для розвитку приватного підприємництва в СРСР. Російська дослідниця Ольга Криштановська, яка очолювала сектор вивчення еліти в Інституті соціології РАН, у дослідженні формування економічної еліти у радянському та пострадянському просторі звертає увагу на важливість досвіду активної участі в комсомольській та партійній діяльності у 1980-х рр. та започаткування підприємницької діяльності наприкінці 1980х-початку 1990х (Криштановская, 2002). Авторка зазначає, що однією з важливих рис, яка сприяла початку підприємницької діяльності комсомольців у середині 1980х, були їхні зв'язки з політичною елітою тогочасного Радянського Союзу, з керівним апаратом КПРС, від котрого залежало, чи буде діяльність комсомольців легальною в рамках чинних законів та постанов. Аналогічно, про взаємозв'язок між комсомольською діяльністю як такою, що сприяла формуванню зв'язків, та підприємницькою діяльністю, тобто трансформуванням соціального капіталу в економічний, зауважує Михайло Винницький у дослідженні українських підприємців на початку 2000-х (Wynnyckyj, 2003)

Криштановська називає створення «комсомольської економіки» (період 1986-1989 рр.) ключовим етапом для становлення підприємництва у Радянському Союзі, і протягом якого якраз почалося становлення сучасних політичних та бізнес-еліт. У зазначений період було ухвалено низку

документів², які законодавчо закріпили особливі умови економічної активності для комітетів комсомолу та кооперативів, за результатами яких молоді активні комсомольці фактично отримали легальну можливість для відносно самостійної економічної діяльності, у т.ч. право перетворювати гроші на готівку (Крыштановская, 2002).

«Комсомольська економіка» та цілком легальна виробнича діяльність з отриманими від держави пільгами на ведення фінансових операцій відкрили шлюзи для нереалізованого підприємницького потенціалу молодих активних осіб (Wynnyckyj, 2003), причому фактично ними реалізовувалися все ті ж спекулятивні схеми як і в «тіньовій економіці», але вже легально та за підтримки держави³. Криштановська робить висновок, що «система ЦНТТМ поклала початок збагаченню двох груп майбутніх бізнесменів – керівників державних підприємств та керівників самих ЦНТТМ» (Крыштановская, 2002). Тому у функціонуванні владних груп важливе місце займають зв'язки – як міжелітні, так і направлені назовні (Крыштановская, Анатомия российской элиты, 2005).

Криштановська також зауважує, що стійкість і сталість впливу еліти на різного роду суспільні процеси забезпечують не лише формальні повноваження, якими наділені керівні посадовці, але і такий вид ресурсів як соціальний капітал (а саме встановлення, підтримання, примноження зв'язків).

² У 1986 р ЦК КПРС прийняв пропозицію ЦК ВЛКСМ про створення у країні єдиної суспільно-державної системи науково-технічної творчості молоді (НТТМ) та утвердив Положення про структуру та керівні органи даної системи, основна ідея створення котрої полягала у створенні та опануванні нової техніки для виробництва. У перспективі центри НТТМ у мали стати експериментальними організаціями, посередниками між творчими колективами комсомольців, виробництвом та «великою наукою». Положення різних документів про ЦНТТМ та їхню організацію і функції, ухвалені у 1987р., закріпили законодавчо, що ЦНТТМ функціонують на основі госпрозрахунку, фактично займаються посередницькою діяльністю, мають право укладати договори із державними підприємствами. Пізніше було утверджено декілька Положень стосовно ЦНТТМ, зокрема щодо їхньої самостійності у становленні структури та у витрачанні коштів. У 1988 р. із прийняттям «Закону про кооперацію» до складових «комсомольської економіки» окрім ЦНТТМ та молодіжних центрів увійшли також молодіжні кооперативи, які згідно із положеннями вищезазначеного закону могли організовуватися як на самостійних засадах, так і при державних кооперативах чи інших підприємствах та організаціях, тобто і при комітетах комсомолу.

³ Комерційний механізм діяльності центрів полягав у тому, що підприємство перераховувало ЦНТТМ певну суму за безготівковим розрахунком, з якої за посередництво ЦНТТМ залишав собі від 18% до 33 %. Серед видів діяльності, якими також займалися ЦНТТМ, найпоширенішим був перепродаж сировини, яку закуповували за державними цінами, тим самим кооперативам – раніше підпільним «цеховим» структурам.

Функціонування еліти тісно пов'язане із взаємодією соціальних акторів між собою та із зовнішнім по відношенню до елітних груп світом (Крыштановская, 2005, сс. 53-56). Взаємодія розуміє під собою обмін ресурсами: економічними, політичними культурними, соціальними, тощо. Владні ресурси, акумульовані і персоніфіковані, представляють собою політичний капітал, котрим мають можливість розпоряджатися ті, хто знаходиться всередині державної організації. Вхідження до політичної еліти, таким чином, є не лише займанням певної позиції в ієрархічній структурі, але і отриманням доступу до капіталу у різних його формах, що акумульовані у певній посаді.

Криштановська називає політичним простір ринком, на котрому здійснюються торги і укладаються угоди. При здійсненні вертикальної чи горизонтальної мобільності у політичному просторі, використовуються різні види ресурсів, або різні форм капіталу, а також може здійснюватися обмін одних видів капіталу на інші. Чим у більшу кількість переговорів, угод, трансакцій у політичному просторі втягнена особа, тим більшим павутинням зв'язків вона оточена, тим більшою кількістю зобов'язань вона обмінялася із іншими акторами. Відповідно, впливовість і масштабність відносин певного актора із іншими частково залежить від того, **як довго він знаходиться при владі і наскільки широкого досвіду він набув за цей час (Гіпотеза II)**. Саме тому міжгрупові контакти в еліті інтенсивніші, ніж в інших соціальних групах, і це призводить до зв'язаності цієї групи.

У дослідженні Андерсона та Джек щодо значення соціального капіталу, про яке вже було згадано вище, виділено два рівні впливу мереж на успіх у підприємстві: перший – вплив мереж як своєрідного «клею», доступу до ексклюзивної інформації, другий – значення мереж як «змазки» для створення середовища обміну товарів, послуг та капіталу (Anderson & Jack, 2002). Перший вимір був наявний в процесі створення ЦНТТМ, оскільки прибуток їм фактично приносила інформація про те, які держпідприємства потребували «посередництва» у збуті продукції чи надання інших послуг, а отже які

укладання яких договорів принесе більший відсоток прибутку. Але важливішою у цьому процесі був другий вимір, оскільки включеність комсомольців до мережі із партійною номенклатурою сприяла тому, що саме ця соціальна група стала групою «уповноважених» і першою отримала дозвіл на комерційну діяльність та низку привілеїв⁴.

Після накопичення значного фінансового капіталу у готівці, комсомольці-підприємці почали утворювати перші комерційні банки. Саме цих осіб, які накопичили значні фінансові капітали та власність на початку 1990х рр., дослідники називають «олігархами» пострадянської доби (Puglisi, 2003; Пляйнес, 2018). У процесі «приватизації держави державою», який Криштановська визначає часовими межами 1989–1992 рр. та описує як «другий етап становлення бізнес-еліти», також важливим був доступ до інформації про найбільш рентабельні державні підприємства, які держава закладала під заставу, беручи кредити у новостворених комерційних банків. Таким чином, фінансовий капітал (у т.ч. комсомольський) поступово перетворювався на власність.

У пострадянському просторі, після розгортання політичних та економічних реформ, практика «блату» могла би втратити свою значущість та персоніфікацію інституційної взаємодії. Тим не менш, започаткування і розвиток бізнесу і за 10 років після розпаду СРСР змушувало власників підприємств налагоджувати комунікацію із державними та чи регіональними органами влади (Baum, Caglayan, Schäfer, & Talavera, 2008). Потребу великих підприємств у встановленні сильних зв'язків із структурами державної влади демонструють і результати дослідження груп «нафтових баронів» та «металевих магнатів» у пострадянській Росії, здійснене австралійським

⁴ ЦНТТМ як привілейовані своєрідні форми комерційних фірм або інші «уповноважені» організації отримували державні кредити під мізерні відсотки, чи навіть безвідсоткові кредити, у рублях, у кращому випадку – у валюті. Курсів співвідношення рубля до долара США було три (державний, комерційний і туристичний, причому перший був значно нижчий за інші два), тому прибуток ЦНТТМ від продажу долара на «чорному ринку» і після повернення кредиту відповідно до державного курсу складав до 1000% (Див. (Крыштановская, 2002))

науковцем Стефаном Фортеск'ю (Fortesque, 2006, pp. 40-43). Він дійшов до того ж висновку, що і Криштановська: навіть зважаючи на необхідність для підприємця встановлювати контакти із партнерами чи клієнтами, у період після розпаду СРСР та утворення великої кількості приватних банків, новоствореним банкам потрібно було здійснення фінансових трансакцій. Для цього вони використовували зв'язки із державними установами: «ОНЕКСІМбанк» проводив операції для митниці, «МОСТ» Гусинського обслуговував мерію Москви, «Менатеп» Ходорковського співпрацював із Федеральним Пенсійним Фондом.

Отже, за умов недостатньо високої довіри до інституцій механізмом інтеграції акторів та груп стає довіра всередині соціальних мереж – результат тривалої міжособистісної взаємодії. Довіра між представниками елітних груп є важливим предметом дослідження, якщо брати до уваги те, що часткове співпадіння соціальних мереж представників влади та бізнесу уможливує вплив економічної еліти на процес прийняття владних рішень. Ймовірно, що величина бізнесу також зумовлює необхідність налагодження та підтримки зв'язків із політичною елітою на різних рівнях.

Жанін Ведель у книзі «Тіньова еліта» зазначає, що регіональні клани в Україні монополізували ресурси і галузі промисловості, а також утвердили свій вплив на політичну владу (Wedel, 2009, pp. 60-61). На прикладі «донецького клану» Ведель демонструє, яким мінливим назовні і стійким з точки зору тривалості може бути політичний вплив бізнесових акторів. «Донецький клан» дещо відійшов у тінь внаслідок протестних подій 2004-2005 років під назвою Помаранчева Революція, однак вже через півтора роки поновив свій вплив на політичну і законотворчу сфери, отримавши більшість місць у Верховній Раді в 2006 році внаслідок чергових парламентських виборів.

Як демонструє дослідження українських банків та їх зв'язків із державними інституціями, здійснене кілька років тому Крістофером Баумом і

його колегами, ефективність бізнес-діяльності у пострадянській Україні великою мірою залежала від підтримки банків з боку представників виконавчої та законодавчої гілок влади як національного, так і регіонального рівнів (Baum, Caglayan, Schäfer, & Talavera, 2008). Серед завдань дослідження було також виявлення розбіжностей у діяльності банків, що мають зв'язки із політикою, порівняно із банками, які таких зв'язків не мають. Як зазначають автори дослідження, для фінансових установ пошук політичної підтримки є зрозумілим з тих причин, що зв'язки із високопоставленими особами в органах державної влади, наприклад, допомагають певним банкам мати кращі умови для ведення свого бізнесу та переваги у доступі до важливої інформації. В той самий час, політичні актори потребують значної фінансової підтримки для різного роду заходів (вибори, проекти та ініціативи, тощо), тож для них зв'язки із банками є не менш вигідними. Одним із важливих висновків дослідження було виявлення позитивного впливу наявності зв'язків між банком та органами державної влади на результати діяльності банку. Однак дослідження, реалізоване Баумом і колегами, не дає зображення структури взаємозв'язків (мережі) між державними інституціями та фінансовими установами.

Подібні дослідження наявності у підприємств зв'язків із державними інституціями та їх впливу на успішність у бізнесі здійснили на прикладі угорських компаній Девід Старк та Балаш Ведреш, хоча і вони не ставили за мету графічну візуалізацію зв'язків та аналіз мережевих показників для корпорацій і фірм (Stark & Vedres, 2001).

Норвезька дослідниця Осе Грьодланд аналізувала значення неформальних зв'язків із владними структурами у порівняно нових державах-членах ЄС, а саме в Чехії, Словенії, Румунії та Болгарії (Grødeland Å., 2007). За твердженням Грьодланд, «неформальність...є наслідком від періоду комунізму», і навіть у постсоціалістичний період залишається поширеною практика «блату», про яку Леденєва писала як про «щоденну валюту, яка апелює до особистих зв'язків та доступу до ресурсів» (Ledeneva, 1998). За

результатами дослідження, які отримала Грьодланд, представники еліти у країнах ЦВС схильні надавати перевагу неформальним рішенням, ніж законодавчим чи інституційним сценаріям.

Дослідження корупції у посткомуністичних країнах, яке провели Уільям Міллер, Осє Грьодланд і Тетяна Кошечкіна (Grødeland, Koshechkina, & Miller, 1998), показало, що люди у колишніх радянських республіках так само, як і жителі країн Центральної та Східної Європи, схильні використовувати зв'язки із органами державної влади для вирішення різних проблем. Цей різновид використання неформальності для «вирішення проблем», на думку дослідників, є реакцією на інституційну нестабільність або навіть спробою вижити у суспільстві, що трансформується, в період радикальних соціальних, політичних та економічних змін.

Ще одне дослідження, проведене Абелем Полезе та Пітером Роджерсом, зосереджене на аналізі значення неформальності для малого та середнього бізнесу у країнах ЦСЄ. Результати дослідження продемонстрували, що підприємці використовують мережі для подолання структурних обмежень – у сфері оподаткування, регулярних перевірок, штрафів, та для укладання контрактів (Polese & Rodgers, 2011).

Зоткін у монографії «Леви і лиси української політики», окрім детального співставлення низки соціально-демографічних характеристик українських політичних еліт національного та регіонального рівня, зауважував про важливість своєрідної соціалізації, якій сприяє «...відносно замкнута система формування майбутніх представників вищого прошарку суспільства, передусім завдяки системі спеціальної освіти та виховання. При цьому вона є закритою умовно: не реальними бар'єрами доступу, а соціальними фільтрами. Йде формування аналогів західних «фабрик джентельменів», де діти готуються до свого високого соціального статусу у «своєму колі» (Зоткін, 2010, стр. 309).

До поняття елітних мереж звертається В'ячеслав Нікулін, який пропонує теоретичні узагальнення механізму функціонування елітних мереж в Україні у

період політичних трансформацій (Нікулін, 2008). Його дисертаційне дослідження включає формалізований аналіз понад 300 біографій, «в процесі якого біографічні відомості...аналізувались як дані стандартизованого опитування», і було схарактеризовано роль головних чинників структурування елітних мереж в Україні, зокрема виокремлено такі чинники як «регіональна приналежність, фактор наслідування / відтворення соціального капіталу радянської партійно-господарської номенклатури, родинні відносини, володіння іншими капіталами, які можуть бути конвертовані у владу» (Нікулін, 2008, с. 14). По суті, ті індивідуальні характеристики, які Нікулін визначає як чинники структурування елітних мереж в Україні, у межах даного дисертаційного дослідження використано як атрибути акторів та за ними проаналізовано мережеві характеристики підгруп за зв'язками спільного минулого.

Отже, твердження щодо економічної вкоріненості соціальної структури, запропоноване Марком Грановеттером (Грановеттер, 2002) та щодо міжособистісної довіри як базового поняття соціального капіталу (Sztompka, 1997) разом із мережевим підходом призводить до такого питання: наскільки неформальні структури відтворюються та примножуються через зв'язки між представниками політичної еліти і чи можна з плином часу змінити наявні політичну та економічну системи? Можливим поясненням надання переваги неформальним зв'язкам може бути те, що під час перехідного періоду, коли старі норми виявляють свою недовірливість, а нові ще не встановлено, учасники взаємодії потребують досягнення консенсусу щодо інтерпретації правил гри. Міжособистісна довіра стає у такому випадку базовою для ефективної взаємодії – принаймні, що моменту інституалізації формальних правил гри.

Хоча питання функціонування мереж на основі неформальних зв'язків піднімають різні дослідники, на сьогодні наявна незначна кількість реальних прикладів застосування мережевого аналізу до вивчення владних груп в Україні та в інших пострадянських і постсоціалістичних країнах. Ця

дисертаційна робота має на меті заповнити наявну прогалину і запропонувати загальну «мережеву карту» зв'язків між представниками політичних еліт в Україні.

1.3. Мережевий аналіз як підхід у дослідженні владних еліт

1.3.1. Основні етапи становлення мережевого аналізу як підходу в соціальних науках

Вивчення структури міжособистісних відносин поклало початок розробці прикладних методів дослідження соціальних зв'язків. Мережевий аналіз (social network analysis) є порівняно новим підходом до вивчення соціальних структур і відносин між різними соціальними акторами. Розвиток мережевого підходу відбувався у кілька етапів (Freeman, 2004): соціометричні дослідження Джейкоба Морено та аналіз динаміки зв'язків у малих групах; започаткування структурного аналізу в соціальних науках завдяки вивченню родинних зв'язків, відносин влади та практик обміну та дарування, яке здійснювали британські антропологи Броніслав Маліновські та Альфред Р. Редкліфф-Браун; активний розвиток структурного аналізу в Гарвардському університеті завдяки роботам У. Ллойда Уорнера, Дж. Елтона Мейо, Еллісона Дейвіса, Джорджа К. Хоманса у міжвоєнні роки. Подальший вплив на формування мережевого аналізу як дослідницького підходу мали математики, зокрема Алекс Бейвлас та Френк Харарі у Массачусетському технологічному інституті (MIT), які застосували теорію графів для пояснення соціальних структур, у тому числі для дослідження відносин влади і ефективності комунікації у різних типах соціальних структур в малих групах.

У повоєнні роки в Європі також помітний розвиток структурного аналізу в роботах Клода Леві-Стросса, а в Колумбійському університеті в США у 1950-х завдяки співпраці Пола Лазарсфельда та Роберта Мертонна формується загальна концепція мережевого аналізу як окремого відгалуження

структурного аналізу із окремим математичним апаратом для розрахунку різних структурно-мережових показників на емпіричних даних. Співпраця Мертона і Лазарсфельда вплинула на одного з їхніх студентів в Колумбійському університеті Чарльза Кадушину, який розробив концепт «соціальних кіл» (social circles) у мережевому аналізі та співпрацював із Джоном Хіглі, Урсулою Хоффманн-Ланге та Гвен Мур у дослідженні владних еліт кількох країн (Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin, & Moore, 1991). Гарвардський кластер мережових дослідників у 1960-х поповнив Гаррісон К. Уайт, за освітою фізик і соціолог водночас, який не лише значною мірою розвинув математичний апарат та розробив нові показники та інструменти мережевого аналізу (напр. блок-моделювання та аналіз структурної еквівалентності), але і доповнив теоретичні засади структурного аналізу організацій та загалом вивчав різні соціальні феномени і процеси через структурний підхід. Уайт активно викладав у Гарварді впродовж кількох десятиліть, і низка його студентів і студенток також долучалися до його досліджень і продовжували розвивати його ідеї у своїх публікаціях, дисертаціях та проектах.

Британський кластер мережевого аналізу отримав поштовх завдяки роботам соціальних антропологів та прибічників структуралістського підходу, зокрема Клайду Мітчеллу (іменем якого зараз називається Центр мережевого аналізу при Манчестерському Університеті), Елізабет Ботт, Джону Барнзу та Зігфріду Нейделу, які працювали в Манчестерському Університеті та Лондонській Школі Економіки (LSE). В Амстердамському Університеті в 1970-х Франс Стокман та Роберт Моккен розпочали одне з перших досліджень «вузлових директоратів» («interlocking directorates») у Нідерландах, результати якого вперше оприлюднили в 1971 році в популярному журналі з оголошенням «У Нідерландах владу тримають банки, а не парламент» (Freeman, 2004, сс. 116-117).

На межі 1970-х років значне кількісне зростання публікацій із застосуванням мережевого аналізу як основного дослідницького підходу зробило його настільки видимим і відмінним від «класичних» парадигм у соціальних науках (як позитивістської із фокусом на макроперспективу та опитуваннях великих репрезентативних вибірок, так і інтерпретативної із поясненням соціальних явищ через мікрорівень взаємодії, унікальність сприйняття і соціальне конструювання реальності). У 1970-х американські та європейські дослідницькі групи, які розвивали мережевий аналіз і в теоретичній, і в методологічній та емпіричній площинах, об'єднали зусилля у Міжнародній Мережі з Аналізу Соціальних Мереж (International Network for Social Network Analysis, INSNA) та започаткували щорічну конференцію з мережевого аналізу Sunbelt і журнал Social Networks.

1.3.2. Основні поняття та методологічні засади мережевого аналізу

Морено запропонував просту процедуру представлення процесів «притягнення» та «відштовхування» членів групи у рамках підходу соціометрії. Він сформулював концептуальні складові сучасного мережевого аналізу: матриця відносин між акторами (соціоматриця) та представлення структури відносин через побудову соціометричних графів. І хоча дослідження Морено були зосереджені на малих групах, процеси взаємодії людей у діадах, тріадах, кліках тощо заклали основи дослідження ширшої мережі відносин між індивідами (Морено, 2001).

Дослідження Гарольда Левітта зосередило увагу на впливі різних типів структур на взаємодію у групах. Тобто обмін інформацією між індивідами в заданих в експериментах моделях міг відбуватися між чітко заданими позиціями. Таким чином мережа змальовувалася не як сукупність індивідів, а як *сукупність позицій*, що мають певну структуру. При цьому зв'язки між позиціями мережі інтерпретувалися через потоки ресурсів, що дозволило

поєднати розробки аналізу мереж із теорією обміну. Отже, основним компонентом мережі є зв'язки, котрі визначають відносини між акторами.

Американські дослідники Стенлі Вассерман і Кетрін Фауст, автори однієї з перших «хрестоматій» з мережевого аналізу як дослідницької парадигми та набору дослідницьких інструментів, виділяють також інші важливі принципи цього підходу (Wasserman & Faust, 2007 (1994), pp. 3-5):

- аналіз акторів та їхніх дій з точки зору *взаємозалежності* один від одного;
- відносини (зв'язки) між акторами є каналами для *обміну*, для «потоків» матеріальних чи нематеріальних ресурсів;
- мережева модель фокусується на індивідуальному баченні мережевого структурного оточення як такого, що дає *можливості* або чинить *перепони соціальній дії* окремого актора;
- моделі мереж також зображують структури (політичну, економічну, соціальну) як певні шаблони *тривалої взаємодії* між акторами.

Розробки математичного представлення зв'язків у мережах тісно пов'язані із застосуванням теорії графів та можливістю побудови математичних моделей мережевої взаємодії у прикладних дослідженнях. У 1980-х рр. американські дослідники Девід Ноук та Джеймс Куклінські запропонували розрізнити мережевих акторів за атрибутами та типами відносин (Knoke & Kuklinski, 1982). При цьому відносини пропонувалося вимірювати такими змінними як інтенсивність та направленість. Інтенсивність інтерпретується як об'єм ресурсу чи частота трансакцій, а направленість – це напрям, за яким передається ресурс. Це дало можливість будувати різні типи мереж із різними відносинами серед однієї сукупності акторів, а також досліджувати не тільки ненаправлені бінарні мережі (binary undirected matrices), але і виміряні направлені (valued directed matrices).

Згодом канадський соціолог Баррі Велман запропонував розмежовувати структурний та мережевий підходи до аналізу суспільства та соціальної взаємодії (Wellman, 1988, pp. 19-49). Він стверджував, що соціальну структуру доцільніше представляти не з точки зору певних сталих груп чи класів, а як мережі взаємодії. Це дозволяє, на його думку, залучати до аналізу структури як міжособистісні зв'язки, котрі не формують стійких груп, так і не втрачати самого поняття груп, утворюваних зв'язаними мережами стійкої тривалої взаємодії.

Для чіткішого окреслення своєрідності мережевого підходу шведська дослідниця Астрід Хедін пропонує протиставити його ринковому та ієрархічному (Hedin, 2001, pp. 64-65). Так, ринковий підхід розглядає індивідів як таких, що взаємодіють в умовах вже організованої системи, що «невидимою рукою» координує їхню поведінку. У ієрархічній моделі окрім сталої статусно-рольової структури існує також певний центр контролю та керування поведінкою акторів. Натомість, мережевий підхід основний акцент робить на відносинах, особливо на неформальній взаємодії. Відповідно, найбільш релевантною соціальною структурою є наявна картина зв'язків між акторами, можливо відмінна від формально встановленої.

Мережевий аналіз також дає можливість дослідити відкритість/закритість певних структур, зокрема – функціонування та взаємодію еліт у суспільстві, ступінь їх відкритості. До того ж, представлення статусно-рольової взаємодії між акторами, що займають різні структурні позиції, у динаміці дозволяє відстежувати структурні зміни: появу нових та відмирання старих соціальних ролей і статусів (Knoke, 1990, pp. 7-9). Крім того, такий підхід представляє соціальну структуру у вигляді мережі обмінів цінностями та ресурсами між акторами, що виглядає доцільним з точки зору дослідження елітних мереж, актори котрих мають доступ до такого ексклюзивного суспільного ресурсу як влада. Так, німецька дослідниця Таня Бьорцель пропонує політичною мережею (policy network) вважати

«сукупність відносно стійких неієрархічних взаємозалежних відносин, що об'єднують акторів, яким притаманні спільні політичні інтереси та які здійснюють обмін ресурсами задля досягнення певної окресленої мети за допомогою побудови відносин співпраці» (Börzel, 1998). За цим визначенням, спільні цінності та інтереси акторів та їхня кооперація заради певного результату формують мережу взаємодії на певний період.

Британські дослідники Девід Марш та Родерік Родс запропонували класифікацію мереж формування політики (policy networks), і за їхнім підходом політичними мережами є як стабільні політичні спільноти з обмеженим членством та високим ступенем інтеграції, так і менш стабільні та менш інтегровані тематичні мережі, які включають більшу кількість акторів (Marsh & Rhodes, 1992). Родс і Марш визначили три критерії для класифікації політичних мереж: кількість членів (акторів), баланс розподілу ресурсів між цими акторами та ступінь внутрішньої інтеграції. За цими критеріями вони виокремили п'ять типів політичних мереж: політичні спільноти, професійні мережі, міжуправлінські мережі, виробничі мережі та тематичні мережі. За підходом Марша і Родса, мережі формування політики є прикладом мереж, яким притаманні стабільні взаємовідносини та стале, проте часто обмежене, членство.

Співвідношення мережевого підходу із вивченням еліт та обміном ресурсами можна також розширити таким чином: еліти представляються як певний центр великої суспільної мережевої структури пов'язаних між собою індивідів, груп та інституцій. Групи еліт знаходяться в центрі, оскільки мають владу, вплив та можливості й повноваження для контролю розподілу та направлення ресурсів. При цьому, всередині груп еліт вплив і доступ до ресурсів можуть розподілятися нерівномірно: Ноук зауважує, що у політичній мережі взаємозв'язки встановлюються за принципом впливу чи домінування (Knoke, 1993), при цьому відносини впливу передбачають свідоме транслявання інформації від одного до іншого актора, що призводить до зміни

поведінки реципієнта інформації. Для такого типу відносин обов'язковою є наявність довіри між двома акторами. Відносинам ж домінування притаманна асиметричність, і це означає, що один актор контролює поведінку іншого шляхом надання чи згортання певних переваг, що таким чином виконує роль санкцій чи заохочення. Як наслідок, аналіз структури відносин у політичній мережі дозволяє контекстуалізувати процес ухвалення політичних рішень в рамках структури політичних балансів у певній політичній інституції.

Оскільки представники еліти функціонують в різних системах суспільства – економіці, політиці, культурі – для побудови структури взаємодії між ними треба розглянути сукупність різного роду зв'язків між суб'єктами, щоб з'ясувати значущість різних за характером зв'язків для, відповідно, представників різних груп. Мережа зв'язків складається з особистих, групових, інституційних відносин, в які включені члени групи, взаємозалежні один від одного. Кількість та якість контактів акторів мережі визначає ступінь зціпленості (cohesion), солідарності, міцності зв'язків між ними. Мережі еліт мають різні виміри, принаймні зв'язки в них можуть бути близькі, сильні, коли маються на увазі «люди свого кола», а також слабкі, під якими розуміються «потрібні» люди, можливо з іншого кола чи іншої, не своєї мережі. Розрізнення типів зв'язків структурує, уможливорює мережеві практики, надає форми міжелітним відносинам. Функціонування еліт як інтегрованих мереж забезпечується певними «правилами гри», системними процедурами, які також пов'язують тих, хто тим чи іншим чином має можливість впливати на процес прийняття важливих рішень. Окрім того, у формуванні зціплених мереж взаємодії важливу роль відіграються особистісні характеристики акторів. Тому одним із завдань даного дослідження буде виявлення типових особистісних характеристик («лідерських якостей»), якими вирізняються «вузлові» представники у мережах еліт.

Для вимірювання влади та важливості окремих акторів у мережі з врахуванням їхніх зв'язків використовують показники центральності, яких

загалом налічується кілька десятків, але два основних, які, зокрема, буде використано і в цій роботі, це ступінь центральності (degree centrality) та серединність (betweenness centrality). Ступінь центральності визначає загальну кількість зв'язків актора з іншими, включно із множинними зв'язками між багатьма групами, а серединність ґрунтується на кількості шляхів, які проходять через актора і пов'язують інших акторів. Метт Гроссман і Кейсі Домінгез застосували ці показники, а також підхід визначення зв'язаних підгруп для дослідження партійних коаліцій та визначення груп інтересів в американській політиці через партійні внески, фінансову підтримку республіканців і демократів під час передвиборчих перегонів та підтримку (спонсорство) законотворчих ініціатив (Grossmann & Dominguez, 2009). Гроссман і Домінгез виявили чітку поляризацію між партіями демократів та республіканців у період передвиборчої боротьби, однак зауважили, що після виборів ця поляризація послаблюється через потребу різних політичних сил співпрацювати та шукати підтримки для законопроектів як серед колег по своїй партії, так і серед опонентів. Зокрема Гроссман і Домінгез виявили сильнішу зціпленість (cohesion) серед груп інтересів, які у передвиборчій кампанії підтримували демократів, на відміну від тих, які підтримували республіканців; разом із тим, у передвиборчій період між партіями та їхніми прихильниками було мало перетинів. Цей висновок є важливим для *Гіпотези І* щодо поляризації за фракціями провладних політичних сил та опозиції в мережі української політичної еліти в 2007-2010 роках. Як зауважили Гроссман і Домінгез, після завершення виборів в американському політичному полі простежується формування міжпартійних коаліцій задля просування законопроектів, при цьому такі альянси часто вибудовуються залежно від теми законопроекту. Тож можна очікувати, що навіть за наявності вищої зціпленості всередині фракційних груп в мережі української політичної еліти 2007-2010 років у законотворчій діяльності та співавторстві в законопроектах поляризації

немає. Детальніше різні результати наявних досліджень мереж законотворчої діяльності наведено в підрозділі 1.3.4.

Серед українських дослідників наявні кілька важливих прикладів застосування аналізу соціальних мереж, зокрема для дослідження політичних еліт в Україні. Одним з перших є дослідження переходів по фракціях в українському парламенті, яке здійснили Олена Жулькевська та Андрій Горбачик (Горбачик & Жулькевська, 2006). У результаті дослідження вони порівняли як еґо-мережі різних фракцій парламенту періоду президентства Л. Кучми, так і визначили, які саме фракційні об'єднання слугували «джерелом» для утворення нових партій (напр.. Блок «За Єдину Україну»). Кандидатська дисертація Олени Жулькевської є першою дисертацією з тематики мережевого аналізу, яка була захищена в Україні. Вона містить методичні розробки щодо адаптації і релевантного перекладу інструментарію мережевого аналізу для досліджень в Україні (Жулькевська, 2003).

Методологічні особливості застосування мережевого аналізу у політичній площині здійснила у дисертаційному дослідженні політологиня Катерина Богуславська (Богуславська, 2008). Богуславська надає узагальнення різних теоретичних підходів у дослідженнях еліт та пропонує релевантні, на її погляд, методологічні рішення щодо перевірки теоретичних концептів через застосування мережевих показників. Однак у її роботі, яка є більше політологічною, ніж соціологічною, немає емпіричної перевірки використання інструментарію мережевого аналізу для дослідження політичних еліт.

Результати мережевого аналізу зв'язків у Верховній Раді України після Євромайдану, які були опубліковані на VoxUkraine у грудні 2015 року, продемонстрували евристичний потенціал такого підходу у роботі з відкритими великими даними (big data), які є доступними для парсингу на

сайті українського парламенту⁵ (Брик & Остапчук, 2015). Подальші публікації продемонстрували інші тематичні спрямування, у яких застосування мережевого аналізу на відкритих даних може бути доцільним та розкривати нові аспекти різних соціальних фактів. До прикладу, стаття редактора VoxUkraine Дмитра Остапчука про мережеву структуру володіння українськими банками висвітлює можливі «сірі» зв'язки, які не є явними і які можна змодельовати завдяки роботі з відкритими даними НБУ (Остапчук, 2016); інша його стаття про місце України в глобальній мережі офшорів на основі масиву даних Панамського архіву доводить потенціал застосування окремих інструментів мережевого аналізу для дослідження відносин українських компаній та юридичних осіб в офшорних зонах (Остапчук, 2016). Усі ці публікації на VoxUkraine популяризують застосування мережевого аналізу, особливо в разі наявності відкритих даних. Однак їхній характер радше прикладний, тож можливості для мережевих досліджень в Україні полягають також в окресленні теоретичного підґрунтя для інтерпретації емпіричних знахідок, уточнення наявних теоретичних концепцій щодо структури «корпоративних вузлів» і взаємозв'язку мереж «вузлових директоратів» із політичною сферою та владними елітами.

У Росії розвиток мережевого аналізу значним чином завдячує Вищій Школі Економіки (HSE) та діяльності Вадіма Радаєва і Галіни Градосельської. Фокус досліджень Радаєва є поза тематикою владних еліт (його галузева спеціалізація – економічна соціологія та соціологія підприємництва), а от Градосельська не тільки розробила посібник із застосування мережевого аналізу, в основі якого є її кандидатська дисертація (Градосельська, 2001), та запропонувала переклад основних понять та показників на російську, але і пізніше опублікувала монографію про бізнес-мережі в Росії з тематичною орієнтованістю на практичне застосування мережевого аналізу для дослідження корпоративної взаємодії, аналізу формування підгруп топ-

⁵ З сайту opendata.rada.gov.ua

менеджерів як корпоративної еліти та можливих наслідків цього для компаній та для економіки загалом (Градосельская, 2014). Серед нових імен в галузі мережевого аналізу в Лабораторії прикладного мережевого аналізу (ANR-Lab) при ВШЕ варто згадати Дарью Мальцеву, кандидатська дисертація якої стала основою для посібника про застосування мережевого підходу в соціології (Мальцева, 2017).

Отже, використання мережевого підходу дозволяє представити соціальну структуру у термінах мережі: через акторів та зв'язки між ними. Мережевий аналіз в якості методологічного підходу є результативним для українських реалій через можливості вивчення функціонування, взаємодії соціальних структур у період трансформацій, при зменшенні впливовості регулятивної функції формальних інституцій та збільшенні значення неформальної мережевої регуляції для взаємодії акторів у системі влади.

1.3.3. Дослідження «керівних вузлів» та альтернативні підходи до вивчення елітних груп через взаємозв'язки та мережі

Як вже зазначалося у підрозділі 1.1.1., еліти можна виділяти відповідно до суспільних інституцій: політичної, економічної, освітньої та інших. Через осіб, які входять до двох і більше елітних груп, утворюються так звані вузли, які ще називають «керівні вузли» (interlocking directorates).

Американська традиція дослідження «керівних вузлів» у мережах владної еліти бере початок ще у 1950-х рр., і починається з дослідження природи і структури «владної еліти» через «владні кола» (higher circles), про які писав Райт Міллз. Він зазначав, що через рішення у політичній сфері визначаються дії в економіці та військовій сфері (Wright Mills, 1978 (1956)). Райт Міллз також зауважував збільшення кількості перетинів між економічними, військовими та політичними структурами. За таких умов як держава може втручатися у справи корпорацій, так і бізнес має можливість впливати на процес державного управління. У такому випадку для великих

бізнес-корпорацій закономірно прагнути отримати важелі впливу на політичну владу або навіть мати «своїх людей» в уряді, парламенті. При чому, «керівні вузли» чітко проявляються у періоди кризи чи війни. Таким чином, за Райтом Міллом, керівна верхівка трьох суспільних інституцій постає у вигляді «вищих кіл» (higher circles), з яких складається економічна, політична та військова еліти, а загалом – владна еліта.

Тож, мережі зв'язків представників еліт можуть співпадати чи перетинатися, наприклад, через директорство в різних корпораціях, що дає підстави застосовувати мережевий підхід до вивчення взаємодії між представниками бізнес-еліти. Дослідження характеру мереж взаємопов'язаних представників корпоративної еліти мають майже столітню історію, а останніми десятиліттями особливу увагу привертають ефекти впливу цих «керівних вузлів» як на діяльність самих підприємств, так і на інші сфери суспільного життя. Цю тематику розробляли дослідники переважно із США та Західної Європи – М. Усім, Б. Мінц, М. Шварц, У. Домхофф, М. Мізрахі, В. Барріс, Дж. Дейвіс, В. Бейкер та інші.

Принцип зв'язаності представників еліти у бізнес-середовищі, про який писали Бет Мінц та Майкл Шварц (Mintz & Schwartz, 1985), можна використати для аналізу політичних акторів та їх зв'язків через спільні афіліації у минулому, тобто через поняття «керівних вузлів», коли спільні афіліації акторів дають змогу змалювати структуру зв'язків між ними. Саме цей підхід почали використовувати для аналізу корпоративної спільноти та «керівних вузлів» (Stokman, Ziegler, & Scott, 1985; Useem, 1984).

Одним із результатів дослідження правлячого класу в США, здійсненого у 1970-х рр.. Домхоффом, є висновок про те, що представників еліти поєднують поведінкові характеристики та стилі життя, тобто проведення вільного часу, відвідування приватних шкіл, спільне членство у клубах та перетин займання директорських посад в організаціях (Domhoff, 1970). Домхофф у статті «Керівні вузли у корпоративній спільноті» досліджує

«мережі корпорацій» – компаній, пов'язаних між собою «керівними вузлами» – із урахуванням зв'язків між людьми, утворених через входження до одних і тих самих рад директорів (Domhoff, 2005). Не вся спільнота керівників корпорацій складається з «вузлових директорів»: за підрахунками Домхоффа, у 2005 році в США частка тих, хто входить до рад директорів двох та більше компаній, коливалася від 15% до 20%. Але саме ця не надто чисельна група осіб утворює корпоративні мережі, що автор демонструє на прикладі найбільшого банку у США – Citigroup, у котрого виявилось 25 зв'язків із іншими корпораціями через 13-тьох «вузлових» осіб, котрі також пов'язують ці корпорації між собою.

Наступним кроком у дослідженні Домхоффа був аналіз *центральності* акторів у корпоративній мережі, виділення тих компонентів, що містять, по-перше, велику кількість «вузлів», і по-друге, «вузли», пов'язані із іншими бугатовузловими компаніями та організаціями. Як зазначає Домхофф, у минулому найбільш центральними компонентами мереж корпорацій були банки. Вузли таким чином склалися із зв'язків між фінансистами та власниками великих підприємств. Із поширенням висококваліфікованої найманої праці ситуація дещо змінилася: навпаки, керівники (не власники) виробничих компаній почали входити до правлінь банків. Отже, центральність банків, певним чином зменшилася, оскільки основними акторами «керівних вузлів» замість фінансистів та великих власників стали топ-менеджери корпорацій та колишні політики, що могли забезпечити вихід на Вашингтон.

У результаті необхідності включення до рад директорів жінок та представників різних етнічних спільнот (афроамериканців, латиноамериканців, тощо) ці актори мережі корпорацій мали шанси стати вузловими, пов'язуючи різні компанії між собою. Жінки та афроамериканці у радах директорів зазвичай не є фінансистами чи високопоставленими керівниками підприємств, натомість вони приходять до наглядових рад з політики, органів державної влади, спорту, з їхнього власного малого бізнесу. А оскільки їхня кількість не є

такою численною, як кількість білошкірих американців чоловічої статі серед топ-менеджерів, то вони входять до наглядових рад кількох корпорацій одночасно.

Як зауважує Домхофф, останніми роками членство у наглядових радах американських компаній більшою мірою зумовлене індивідуальними якостями керівників, а не формальним поєднанням різних корпорацій. Тобто, міжособистісні зв'язки відіграють важливу роль у формуванні наглядової ради з досвідчених професіоналів. Тут постає питання довіри та, можливо, наявності *досвіду співпраці* та впевненості у відповідній кваліфікації того чи іншого члена ради директорів. Щодо значення «керівних вузлів» для функціонування та взаємодії корпорацій, Домхофф зазначає, що входження одних і тих самих осіб до правлінь різних компаній сприяє більш швидкому розповсюдженню інформації серед акторів мереж корпорацій.

Таким чином, спираючись на дослідження «керівних вузлів», здійснене Майклом Усімом (Useem, 1984), Домхофф зазначає, що через найвищі посади (директорство) в одній, а потім кількох компаніях, особа може рухатися до центру в структурі влади, входити до груп прийняття важливих політичних рішень, отримувати запрошення на засідання державних комітетів. Основний висновок, який робить Домхофф, такий: через «вузлових директорів», що взаємодіють у наглядових радах і поєднують корпорації, збільшується зв'язність мережі корпорацій та узгодження щодо перспектив економічного розвитку компаній.

Американський дослідник Джеральд Дейвіс зауважує про надзвичайно велику кількість перетинів у членстві в радах директорів великих американських корпорацій впродовж 1980-х рр. (Davis, 1996). Що цікаво, такого роду перетини в американських фірмах рідше базуються на відносинах із банками або іншими фінансовими установами, або на відносинах «замовник – постачальник». Частіше таке накладання керівних обов'язків, директорство у кількох компаніях спостерігається в результаті вкоріненості управління

корпораціями у різні соціальні структури (наприклад, дружні зв'язки). Таким чином, доступ до управління у кількох компаніях, тобто фактично входження до різних мереж керівників, спричиняє вплив рад директорів одне на одного. Прийняття певних рішень в одній корпорації відбивається на діяльності іншої компанії через одного актора, який входить до правління обох компаній. Дейвіс та його колеги продовжили вивчення керівних вузлів та мережі корпорації і дослідили структури міжкорпоративних зв'язків за два останні десятиріччя ХХ ст. (Davis, Yoo, & Baker, 2003) і зробили висновок, що корпоративна спільнота в США сформована відповідно до моделі «малого світу» (small world), яка було запропонована як одна з моделей рандомних графів (random graphs) саме в мережевому аналізі (Watts & Strogatz, 1998).

Результати досліджень американського науковця Марка Мізрахі засвідчили, що «керівні вузли» схильні виявляти згоду у політичній поведінці (Mizruchi M. , 1990). Причому це було властиве як для прямих, так і непрямих «вузлів» між підприємствами (прямим рахувалися «вузли», коли директор однієї фірми входив до правління іншої, непрямыми – такі, директори котрих належали до керівництва якоїсь третьої фірми) (Mizruchi M. , 1992).

Поєднання «керівних вузлів» та подібності політичної поведінки корпоративної еліти є також ключовим для дослідження Вела Барріса, який продовжує за Мізрахі оцінку впливу «керівних вузлів» на політичну поведінку корпорацій. Барріс зосередив увагу на індивідуальній політичній поведінці та окремих представниках економічної еліти. Він доводить, що соціальні зв'язки, сформовані через спільну належність до рад директорів, більш важливі для формування схожої політичної поведінки у представників корпоративної еліти, ніж спільні економічні інтереси (Burriss, 2005). Більше того, ефект узгодженості спостерігається і через непрямі зв'язки між «вузловими директорами».

Якщо політична поведінка корпорацій стримується прагматичними інтересами, то індивідуальна поведінка представників корпоративної еліти, здавалося б, може бути більш вільною, відповідати персональним

преференціям та симпатіям. Але як показало дослідження Барріса, на цю індивідуальну поведінку чинять вплив соціальні зв'язки, тобто вкоріненість акторів у мережі взаємодії між собою та мережі спільних афіліацій з одними і тими самими організаціями і компаніями.

Результати дослідження перетинів елітних мереж директорів показують процеси взаємовпливу акторів на діяльність корпорацій та на прийняття рішень. У більш широкому контексті, вивчення «керівних вузлів» директорів різних компаній входить до широкого поля досліджень трансакційних зв'язків між фірмами, компаніями, різного роду організаціями. Деякі дослідники в центрі міжорганізаційних мереж виявляють фінансові установи на зразок банків. Інші схильні більшої ваги надавати політичним акторам, які регулюють, і відповідно здатні впливати на економічну діяльність організацій.

Джон Хіглі та його колеги, критикуючи підхід «керівних вузлів» за обмеженість у предметі дослідження (бізнес-еліти) та за неможливість виявлення напрямку зв'язку, визнають, що цей підхід дозволяє робити аналіз ненаправлених зв'язків спільної приналежності (*common affiliation*) у кожній парі акторів (Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin, & Moore, 1991).

Ще один підхід до вивчення елітних кіл (*elite circles*) та неформальних структур, які вони утворюють, це глобальне картографування (*global mapping*), основи якого були закладені Ласуеллом. Саме цей підхід використали Хіглі та його колеги для порівняння владних еліт у так званих «стабільних демократіях», а саме в США, Австралії та Німеччині (Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin, & Moore, 1991). Спочатку дослідники склали весь список інституцій, які беруть участь у процесі формування політики, включно із організаціями таких сфер як політика, державна служба, бізнес, профспілки, мас-медіа та навчальні і наукові заклади. Далі, було складено список осіб, який став основою для вибірки потенційних респондентів для інтерв'ювання. Тобто, позиційний підхід до визначення еліт дослідники поєднали із підходом визначення групи формування політики. Випадкова вибірка була доповнена

інтерв'юванням за методом снігової кулі – тобто, якщо когось із осіб, що не потрапили до вибірки, називали мінімум троє респондентів, ту особу теж інтерв'ювали. Респонденти відповідали на соціометричні запитання та зазначали, із ким вони працюють над різними темами для формування політики у певній сфері. Авторам дослідження вдалося зібрати дані від кількох сот респондентів у США, Австралії та Німеччині.

Оскільки значна чисельність особистих інтерв'ю із представниками елітних груп вимагає значних матеріальних та часових ресурсів, це дисертаційне дослідження в першу чергу ґрунтується на результатах біографічного аналізу із додатковою інформацією з особистих інтерв'ю для верифікації даних⁶. Результати іншого дослідження, представлені російсько-німецькою дослідницею Єленою Семеновою, підтверджують успішне застосування біографічного методу для аналізу кар'єри та циркуляції представників законодавчої гілки влади в Україні (Semenova, 2012).

Серед альтернативних підходів застосування мережевого аналізу до вивчення владних кіл є підхід, прихильник якого і один з перших соціологів, які стали застосовувати мережевий аналіз у дослідженнях політичної взаємодії Девід Ноук пропонує брати за основу аналізу владних структур різні тематичні сфери формування політики як у дослідженні груп інтересів та лобіювання (*interest groups networks*) (Knoke, 1986), так і в ширшому контексті дослідження мереж формування політики (*policy networks*) (Knoke, 2011). Відповідно до цього підходу, мережі формування політики (*policy networks*) формуються навколо певної тематики чи сфер формування політики. У цій дисертаційній роботі саме цей принцип буде використано для аналізу мереж зв'язків на основі подання законопроектів представниками політичної еліти, хоча і без розрізнення вимірів політики.

Приклад синергії обох підходів (формування політики та глобального картографування), а саме визначення зв'язків на основі спільних афіліцій

⁶ Детальніше про кількість інтерв'ю та період їхнього проведення див. Розділ 2.

акторів та спільній участі у формуванні політики пропонують М. Дрейлінг та Д. Дарвз, які аналізують згуртованість корпорацій у розробці певної політики (Dreiling & Darves, 2011). Принцип визначення зв'язків на основі спільного минулого чи спільних афіліацій (тобто, входження двох осіб до однієї організації протягом одного і того самого періоду) також ґрунтується на твердженні, що «контакти між подібними людьми трапляються частіше, ніж між неподібними» - тобто, на принципі гомофілії (homophily) (McPherson M., 2001, p. 416). Цей принцип у дисертаційній роботі також використано для аналізу мережі зв'язків на основі спільного подання законопроектів – у *Гіпотезі V* з тим, що *представники політичної еліти радше подають законодавчі ініціативи із тими колегами, із котрими мають спільне минуле.*

1.3.4. Дослідження мережевої взаємодії між представниками політичних еліт через законотворчу діяльність

Дослідження зв'язків між представниками політичної еліти та процесів прийняття рішень у політичних інституціях методами мережевого аналізу охоплює, з-поміж інших тем, спільну роботу владних груп над законопроектами. Детальний аналіз чинників зміни структури політичної мережі дозволяє пояснювати та передбачати появу законотворчих зв'язків між народними депутатами та можливий розпад старих чи утворення нових парламентських фракцій. Більшість наявних досліджень мереж законотворчої діяльності стосуються Конгресу і Сенату США (Ringe, Victor, & Tam Cho, 2018), деякі з них наведені нижче як такі, що були використані для частини дисертаційного дослідження стосовно мереж співавторства законопроектів.

Як зазначає Ноук, у дослідженнях політичних мереж необхідно брати до уваги п'ять основних типів відносин всередині мережі, кожен з яких визначає її структуру: обмін ресурсами, передача інформації, владні відносини, кордон проникнення та сентиментальні прихильності (Knoke, 1990). З точки зору

владних відносин і як один з ресурсів, якими володіють представники політичної еліти, можна виділити реалізацію права законодавчої ініціативи, що виявляється у підготовці та внесенні на розгляд законопроектів. З точки зору різних моделей прийняття рішень у мережах формування політики, зауважує Ноук, обмін голосами в підтримку законопроектів демонструє, як політики (законотворці) створюють мережу взаємних зобов'язань та поле для колективної дії політичної еліти (Knoke, 2011, p. 216).

За результатами дослідження, проведеного ще в кінці 1980-х Грегорі Калдейрою і Семюелем Паттерсоном, зв'язки між законодавцями формуються як через сусідство (відстань між регіонами проживання чи роботи, місця у залі засідань), так і через подібні характеристики (освіта, партійна приналежність, галузева сфера інтересів і компетенції) (Caldeira & Patterson, 1987). Тобто, структура зв'язків між представниками політичної еліти залежить від подібності в поглядах, інтересах, видах діяльності – і це відображається на законотворчій діяльності через співавторство в законопроектах.

Трейсі Баркетт та Джон Скворец дослідили мережу голосування за законодавчі ініціативи в Сенаті США з 1973 по 1990 роки і дійшли до висновку, що голосування за законопроекти одне одного членами Сенату формує взаємні очікування серед senatorів щодо підтримки іншими колегами їхніх власних ініціатив (Burkett & Skvoretz, 2001). Джей Гудліфф та Лоренс Ротенберг дослідили підтримку законопроектів у Конгресі США і виявили, що схожість в ідеологічних поглядах має прямий зв'язок з вірогідністю того, що законодавці підтримають ініціативи одне одного (Goodliffe & Rothenberg, 2005). Джастін Гросс застосував багаторівневий підхід до аналізу мережі та з'ясував, що подібність ідеології партій, походження з одного регіону та зайняття подібних посад у комітеті є факторами, що мають безпосередній вплив на підтримку парламентарями ініціатив одне одного (Gross, 2008).

Кетлін Бреттон та Стелла Роуз виділили такі фактори, що впливають на підтримку політиками законодавчих ініціатив одне одного та участь ними у спільному написанні законопроектів (Bratton & Rouse, 2011):

- ідеологічна схожість: чим більша схожість або близькість у політичних поглядах, тим менша вірогідність того, що законотворці співпрацюватимуть при підготовці законопроектів;
- сусідство: законодавці з одного регіону більш схильні співпрацювати разом, особливо враховуючи контекст української геополітичної ситуації та суттєву різницю в політичних поглядах західного й східного та південного регіонів;
- гомофілія (схожість за індивідуальними характеристиками): законотворці, схожі за такими характеристиками, як стать, раса, етнічність, більш схильні співпрацювати разом. Через низьку представленість жінок в політичній еліті національного рівня в Україні, ця характеристика може бути не такою згуртовувальною, однак більший вплив може мати геополітичний вектор та ідентифікація себе як представника тієї чи іншої етнічної/національної спільноти;
- транзитивність: парламентарі, що підтримують законопроекти інших політиків, очікують таких же жестів від тих, кого підтримали.

Джеймс Фаулер застосовав мережевий аналіз у дослідженні взаємодії американських конгресменів і їхньої взаємної підтримки (cosponsorship) законопроектів з 1973 по 2004 рік. Він виявив, що конгресмени з ширшою мережею зв'язків є більш успішнішими у досягненні своїх політичних цілей: у зміні законодавства та отриманні підтримки електорату (Fowler, 2006a). За результатами його дослідження, спільна робота над законопроектами допомагає політикам побудувати такі соціальні мережі, які в подальшому матимуть вплив на загальну ефективність законотворчої діяльності. За результатами дослідження мереж обох Палат парламенту США Фаулер

зазначає, що мережам законодавців притаманна значна щільність. Наприклад, близько третини (34%) усіх зв'язків є прямими, майже дві третини законодавців (65%) зв'язані через одного посередника, та лише 1% є на периферії мережі та мають 3-4 посередників з іншими найбільш віддаленими законодавцями (Fowler, 2006b, p. 461). Також ті законодавці, які частіше виступають співініціаторами законопроектів, частіше мають інший соціальний зв'язок між собою. Також Фаулер зазначає, що для аналізу зв'язків у Конгресі США доцільно брати не законопроекти з великою кількістю співспонсорів, а навпаки – законопроекти, у яких найменше співспонсорів, адже це означає, що конгресмени, найімовірніше, таки співпрацювали разом у минулому, тобто мають інший тип зв'язку, на основі якого базується взаємопідтримка законопроекту (Christakis, 2009, pp. 198-199).

Аналогічні результати щодо важливості брокерів між двома лобістами для налагодження тісної прямої взаємодії між парою лобістів отримали Ден Карпентер, Кевін Естерлінг та Девід Лейзер (Carpenter, 2004). Зокрема, вони показали, що уявлення про ідеологічне підґрунтя співпраці двох лобістів є неповним і що наявність спільного брокера між такими лобістами підвищує імовірність активної співпраці; також імовірність для лобістів отримати доступ до ключових акторів в урядових структурах зростає, якщо серед зв'язків лобіста є хтось, хто вже пов'язаний із ключовими акторами. Фактично, автори довели доцільність твердження про силу слабких зв'язків у випадку лобістів. Через сильні прямі зв'язки, відповідно до їхнього дослідження, лобісти отримують вигоду, однак більшу вигоду вони мають через більш розгалужені мережі слабких зв'язків і через «друзів друзів», тобто завдяки брокерам у своїх особистих мережах.

Ці висновки в рамках дисертаційного дослідження є важливими для *Гіпотези V* про накладання зв'язків спільного минулого як соціально вкоріненої професійної діяльності та співавторства у законопроектах серед представників політичної еліти України.

Отже, дослідження законотворчих мереж в США переважно фокусуються на зв'язках підтримки та голосування за законопроекти парламентарями, що для українського контексту 2007-2010 років є проблематичним. Підхід до голосування деяких політичних фракцій у той період називали «кнопкодавством» (отримання «більшості» голосів завдяки голосуванню чужою реєстраційною карткою замість відсутніх колег) і за що ввели кримінальну відповідальність тільки в грудні 2019 року (Рада ввела кримінальну відповідальність за кнопкодавство, 2019). Тож безпосередньо спільну законотворчу діяльність в українському контексті розглянуто через співавторство законопроектів, за аналогією мереж співавторства в різних сферах діяльності: літературі, науці, патентній діяльності тощо (Newman, 2004a; Newman, 2004b).

Отже, використання мережевого аналізу та його інструментарію до вивчення елітних груп та міжелітної взаємодії, та для аналізу накладання різних типів зв'язків видається доцільним, особливо у випадку «вузлового керування». Представники елітних груп в економіці, політиці, культурі є пов'язаними між собою через взаємодію в одних і тих самих компаніях або через міжорганізаційні обміни ресурсами. Вкоріненість акторів у мережі дає можливості для збільшення такого ресурсу як соціальний капітал, та уможливорює його використання з метою ефективного впливу, використання повноважень та влади заради досягнення певної мети.

Тож, основним об'єктом даного дисертаційного дослідження є мережі афіліацій представників політичної еліти, аналіз яких має продемонструвати структури взаємозв'язків між найвищими посадовцями, рівень зв'язаності та централізації такої мережі політичної еліти, та показати зв'язані підгрупи у мережі політичної еліти на основі окремих характеристик, за якими представники політичної еліти є схожими (стать, досвід активної комсомольської та/або партійної діяльності до 1991 року, спільні бізнес-інтереси впродовж 1990-х-2000-х).

1.4. Висновки до Розділу 1

Позиційний підхід для дослідження мережі політичної еліти видається найбільш доцільним у випадку, коли метою є виявлення структури взаємозв'язків через спільне минуле, дані про які можна збирати з відкритих біографій. Самі по собі позиції дають доступ до ресурсів, зокрема – у випадку парламентарів або уряду – до реалізації законотворчої діяльності, тож досвід попередньої взаємодії може слугувати підґрунтям для формування тісно зв'язаних підгруп. Успішна і тривала взаємодія в минулому дає основу для формування довгострокових відносин, для взаємної довіри і для встановлення спільних правил поведінки. Як демонструють результати досліджень «керівних вузлів» - директорів у корпоративній спільноті, які входять до керівництва двох чи більше компаній – така позиція дає доступ до ресурсів цих компаній, а отже є більш вигідною, ніж входження до ради директорів тільки однієї компанії; у застосуванні до предмету цього дисертаційного дослідження підхід виявлення «керівних вузлів» використано для представлення всіх афіліацій представників політичної еліти та виокремлення спільних афіліацій в економічній, політичній та неприбутковій сферах.

Як демонструють дослідження соціального капіталу і дослідження мереж, для підтримки зв'язків і групування важливим чинником є схожість. Для владних еліт схожість зумовлюють отримання освіти в одному університеті, походження з одного регіону, спільні бізнес-інтереси. Для пострадянських країн це також може бути активне комсомольське або партійне минуле – адже до кіл політичних еліт потрапляли люди з таким досвідом, так само як і активні бізнесмени. Через згуртованість у підгрупи фрагменти мережі можуть мати різну стійкість у періоди соціальних, економічних і політичних трансформацій, коли може відбутися як зміна складу політичних еліт, так і зміна механізму їхнього рекрутингу, патерни циркуляції та зміни у профайлах політичних еліт.

Як показали результати різних досліджень пострадянських та постсоціалістичних суспільств, політична і бізнес-сфери у таких суспільствах є тісно пов'язаними, і Україна не є винятком. В суспільствах, де довіра до інституцій є недостатньо високою, інтеграція акторів та груп відбувається на основі міжособистісної довіри, що є результатом тривалої взаємодії. Забезпечити таку взаємодію для великого бізнесу могло входження до політичних кіл, щоб отримати і втримати вплив на процес прийняття владних рішень. Отже, започаткування і розвиток бізнесу у кінці 1990-х років привели власників великих приватних підприємств до висновку необхідності налагоджувати комунікацію із державними та регіональними органами влади

Нарешті, оцінка того, якою мірою колишні комсомольські та партійні активісти присутні в мережі спільного минулого, і наскільки зміна (циркуляція) еліт на найвищих посадах мала місце внаслідок Помаранчевої Революції привела до розробки і застосування на етапі аналізу емпіричних даних такого атрибуту як патерн циркуляції. А саме групи «новачків» і «довгожителів» у законодавчій та виконавчій гілках влади до і після періодів політичної турбулентності, зокрема до 2004 року та до 2014 року.

Попередні дослідження українських політичних еліт, реалізовані М. Шульгою зі співавторами, А. Зоткіним, В. Нікуліним, О. Полтораковим та іншими фокусувалися на таких характеристиках політичних еліт як вік і, відповідно, комсомольське чи партійне минуле, регіональне походження, бізнес-минуле тощо. У цих дослідженнях було згадано про важливість зв'язків, однак не було застосовано мережевий аналіз для виявлення структури зв'язаності представників політичних еліт у підгрупи на основі не тільки схожої сфери у минулому, але і конкретних спільних афіліацій. Вперше мережевий аналіз для виявлення структур взаємодії в політичній еліті застосувала О. Жулькевська, слідом за нею К. Богуславська. У їхніх дослідженнях наявний детальний виклад апарату мережевого аналізу, однак не було здійснено порівняння зв'язків спільного минулого зі зв'язками

співавторства законопроектів, а також не було оцінки ефекту від зв'язаності для «виживання» в політиці після соціально-політичних трансформацій і протестів, направлених проти політичних еліт.

РОЗДІЛ 2: ОПИС ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МЕРЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ОСНОВНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Дисертаційне дослідження здійснювалося у два етапи:

- 1) аналіз біографій представників політичної еліти та визначення мережових зв'язків між ними на основі спільного минулого, спільного біографічного досвіду (наприклад, навчання в одному університеті та одній спеціальності у періоди часу, які накладаються; володіння однією компанією або входження до наглядової ради однієї організації, тощо) та через подання спільних законопроектів (співавторство);
- 2) інтерв'ю із окремими представниками політичної еліти (акторами у мережі) – для доповнення картини біографічних зв'язків та верифікації функціональності зв'язків різних типів.

Інтерв'ю з окремими представниками політичних еліт проведено у квітні 2008 – квітні 2010, за винятком періоду передвиборчих перегонів та Президентських виборів січні-лютому 2010 року. Загалом було проведено 15 інтерв'ю з представниками з різних фракцій Верховної Ради. Основна задача проведення інтерв'ю з представниками політичної еліти полягала у перевірці доречності застосування мережевого аналізу зв'язків спільного минулого. Саме у результаті проведених інтерв'ю було вирішено доповнити мережу спільного минулого за п'ятьма вимірами ще одним виміром співавторства у законопроектах, оскільки деякі парламентарі зауважували про важливість відносин довіри та бажаного попереднього досвіду співпраці для подання законопроектів у співавторстві.

2.1. Сукупність акторів та визначення типів зв'язків у багаторівневій мережі

Представлення структури взаємодії у термінах соціальної мережі вимагає виділення таких основних концептів аналізу як актори та зв'язки між

ними. Сукупність акторів окреслює границі мережі (*network boundaries*), важливі для аналізу зв'язки між акторами вибірки включатимуть кілька типів можливої пов'язаності, тобто кінцева мережа є багатовідносинною (*multi-relational*).

Оскільки об'єктом дослідження виступають представники політичної еліти України, то на першому етапі емпіричної частини проекту в якості основних акторів виступали депутати Верховної Ради України 6-го скликання, які мали статус депутата протягом 2007-2010 рр.; також, беручи до уваги їхню взаємодію із іншими посадовими особами, до аналізу були включені міністри Кабінету Міністрів та найвищі посадовці з Адміністрації Президента. Загалом, обсяг сукупності представників політичної еліти, які були при владі після виборів до ВР України у 2007 році і до президентських виборів у січні 2010 року, склав 504 особи.

Для створення бази даних використовувалися офіційні біографії депутатів та інших посадових осіб, а також відкрита інформація з довідників і відомих періодичних видань. Детальніше список та опис використаних джерел подано нижче (див. табл. 2.1).

Завданням першого етапу дослідження є виявлення накладання різних типів зв'язків між депутатами – іншими словами, виявлення «керівних вузлів» (*interlocking directorates*).

Тому для створення бази даних про спільне минуле (біографічний досвід) зв'язки було класифіковано у п'ять різних типів, залежно від організації чи установи, яка зумовила наявність спільного минулого у двох чи більше представників еліти. У табл. 2.1. представлено операціоналізацію кожного типу зв'язку з поясненням, які саме біографічні дані кодувалися як цей тип зв'язку.

Отже, за умови виявлення співпадіння періодів роботи чи навчання, назви компанії чи згадки про спільне володіння бізнесом, вважалось, що два актори є *пов'язаними через спільне минуле*. Відповідно до того, що їх пов'язує (політична діяльність, бізнес, тощо) визначався тип зв'язку згідно з вищенаведеною класифікацією. Наступним кроком було накладання п'яти

типів зв'язків та аналіз агрегованої / кумулятивної мережі спільного минулого.

Таблиця 2.1.. Операціоналізація зв'язків за різними типами спільного минулого (на основі біографічних даних)

Типи зв'язків на основі спільного минулого	Операціоналізація
Політичні	<ul style="list-style-type: none"> - через спільну роботу в комітеті у ВРУ від 1-го до 5-го скликання (1990-2007 рр.) - через співпадіння періоду роботи в одній державній установі виконавчої гілки влади; - через роботу у регіональних органах влади
Бізнесові / економічні	<ul style="list-style-type: none"> - через володіння спільним бізнесом (акціонери, засновники...) - через спільну роботу на підприємстві в якості найманих працівників (генеральний директор, заступник, менеджер середньої ланки) - через входження підприємств до одного холдингу, бізнес-групи
Неприбуткові	<ul style="list-style-type: none"> - через громадську та суспільну діяльність в одній організації - через членство в одній партії (не фракції) або започаткування партії і входження до її керівництва - через науково-дослідні та аналітичні центри - через благодійність та фонди (філантропія) - через клуби, у т.ч. футбольні чи інші
Освітні	<ul style="list-style-type: none"> - накладання періоду навчання на одній спеціальності / на одному факультеті / в одному університеті
Родинні	<ul style="list-style-type: none"> - «кровні» близькі родичі - «кровні» далекі родичі - «некровні» родичі

Крім того, кожен з вимірів цієї мережі за типами зв'язків було проаналізовано окремо за різними мережевими показниками. Кожен з індикаторів п'яти виділених типів зв'язків на основі спільного минулого

дозволив вимірювати силу зв'язку: за наявності принаймні одного співпадіння зв'язок між двома акторами отримував вагу 1 відповідного типу зв'язку; якщо за цим же типом зв'язку були наявні дві чи більше співпадіннь, кожне з них кодувалося як 1. У результаті за п'ятьма типами зв'язків спільного минулого і після перетворення афіліаційних матриць в одновимірні, де спільне минуле означало зв'язок, були утворені вимірні (valued) матриці зв'язків. У випадку родинних зв'язків показник сили зв'язку дорівнює 3 у випадку близького кровного родинного зв'язку (брат, сестра, мати, батько, син, донька) або шлюбу (чоловік, дружина), тоді як 1 позначала віддалені некровні родинні стосунки (які формуються завдяки близьким родичам – «зять тітки матері», «двоюрідна сестра тата чоловіка», тощо).

Сила кумулятивних зв'язків у кінцевому результаті відображає наявність певної кількості індикаторів з виділених при операціоналізації, тож найменш сильним вважається зв'язок із вагою 1, а найбільш сильним – залежно від найбільшої кількості співпадіннь, і кінцева агрегована матриця є вимірною ненаправленою (*valued undirected adjacency matrix*), відповідно до визначень різних типів мережевих матриць (Hanneman & Riddle, 2005). Для розрахунку деяких мережевих показників вимірну матрицю було перетворено на одновимірну матрицю бінарних зв'язків, для чого використано процедуру дихотомізації.

2.2. Формування бази даних з біографій та побудова матриці афіліацій на основі спільного біографічного досвіду

Для створення бази даних та для побудови матриці зв'язків між представниками політичної еліти на основі їх спільного минулого було використано різні відкриті джерела інформації, зазначені у табл. 2.2.

База біографічних даних про представників політичної еліти створювалася у форматі Excel, спершу окремо для кожного типу зв'язку і як двовимірна мережа афіліацій (*two-mode network, affiliation network*). До бази заносилися підприємства, компанії, фірми, інші бізнесові установи, в яких в певний період працював чи котрими володів/володіє представник

сьогоднішньої політичної еліти. Приклад кодування двовимірної матриці афіліаційних зв'язків наведено у табл. 2.3.

Таблиця 2.2.. Джерела біографічної інформації

Тип джерела	Використані ресурси
1. Сайти державних установ, компаній, організацій, де працювали представники політичної еліти	сайт ЦВК http://www.cvk.gov.ua/ сайт ВРУ http://zakon.rada.gov.ua/ сайт Кабінету міністрів України http://www.kmu.gov.ua/ сайт Офіційного представництва Президента України http://www.president.gov.ua/ сайти партій та блоків, що увійшли до ВР України 6-го скликання сайти компаній та холдингів, де коли-небудь працювали представники політичної еліти
2. Довідникові видання	«Хто є хто в Україні – 2007», автори: Марченко Ю., Телемко О. (упорядники), видавництво «К.І.С.», 2007р. - 1136 с.
3. Публікації у національних періодичних друкованих виданнях	«Фокус», щотижневий журнал – спеціальний випуск «100 самых богатых людей Украины», №12(25) від 23.03.07 – спеціальний випуск «100 самых богатых кандидатов в депутаты», №38(51) від 21.09.07 – спеціальний випуск «100 самых влиятельных женщин Украины», №45(58) від 09.11.07 – спеціальний випуск «200 самых влиятельных украинцев», №51(64) від 21.12.07 «Корреспондент», щотижневий журнал - спеціальний випуск «100 самых влиятельных украинцев», №32(271) від 17.08.07
4. Інтерв'ю з представниками політичної еліти, де згадувалися факти з їхньої біографії, було наведено інформацію про родинні зв'язки, про бізнес-інтереси, тощо	«Дзеркало тижня», щотижнева газета Окремі випуски за 2007-2010 роки
5. Інформаційно-аналітичні портали,	- «Українська правда» http://www.pravda.com.ua/ - «Новинар» http://novynar.com.ua/

Таким чином, за алфавітним покажчиком згадуваних у біографіях підприємств та організацій став можливим пошук збігів та співпадінь, тобто визначення зв'язків між представниками політичної еліти на основі спільного минулого. Кінцевий варіант мав вигляд матриці зв'язків, де були позначені співпадіння. Приклад двовимірної матриці із зазначенням двох типів акторів – осіб та компаній, з якими вони афілійовані – наведено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3.. Приклад афіліаційної двовимірної матриці

Мережа афіліацій				
	Компанія А	Компанія В	Компанія С	Компанія D
Індивід 1	1	1		
Індивід 2	1		1	
Індивід 3	1			1
Індивід 4			1	1
Індивід 5				

Рис.. 2.1. демонструє два виміри, за якими може проводитися аналіз афіліаційної мережі – міжособистісний, де акторами виступають індивіди, а зв'язками – спільні афіліації (Рис.2.1а), та міжорганізаційний, де актори – це афіліації (на Рис.2.1б – афіліації), а зв'язки – це індивіди, афілійовані одночасно з двома або більше компаній.

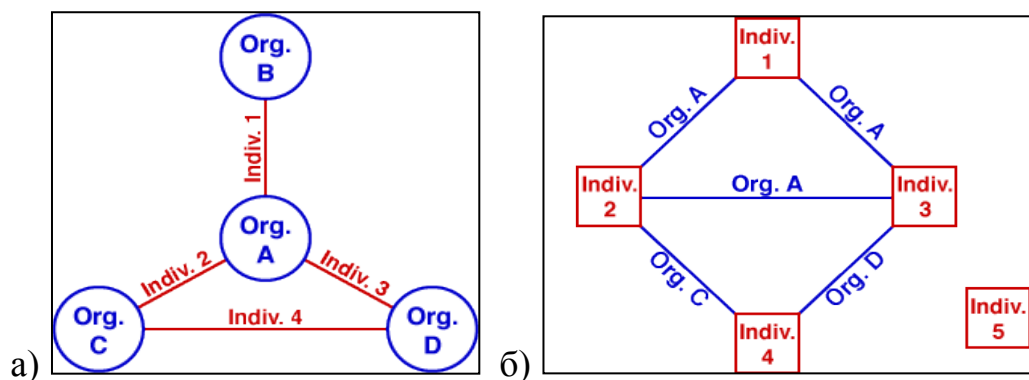

Рис. 2.1.. Приклади одновимірних графів – міжособистісної мережі та міжорганізаційної мережі – після перетворення двовимірної матриці

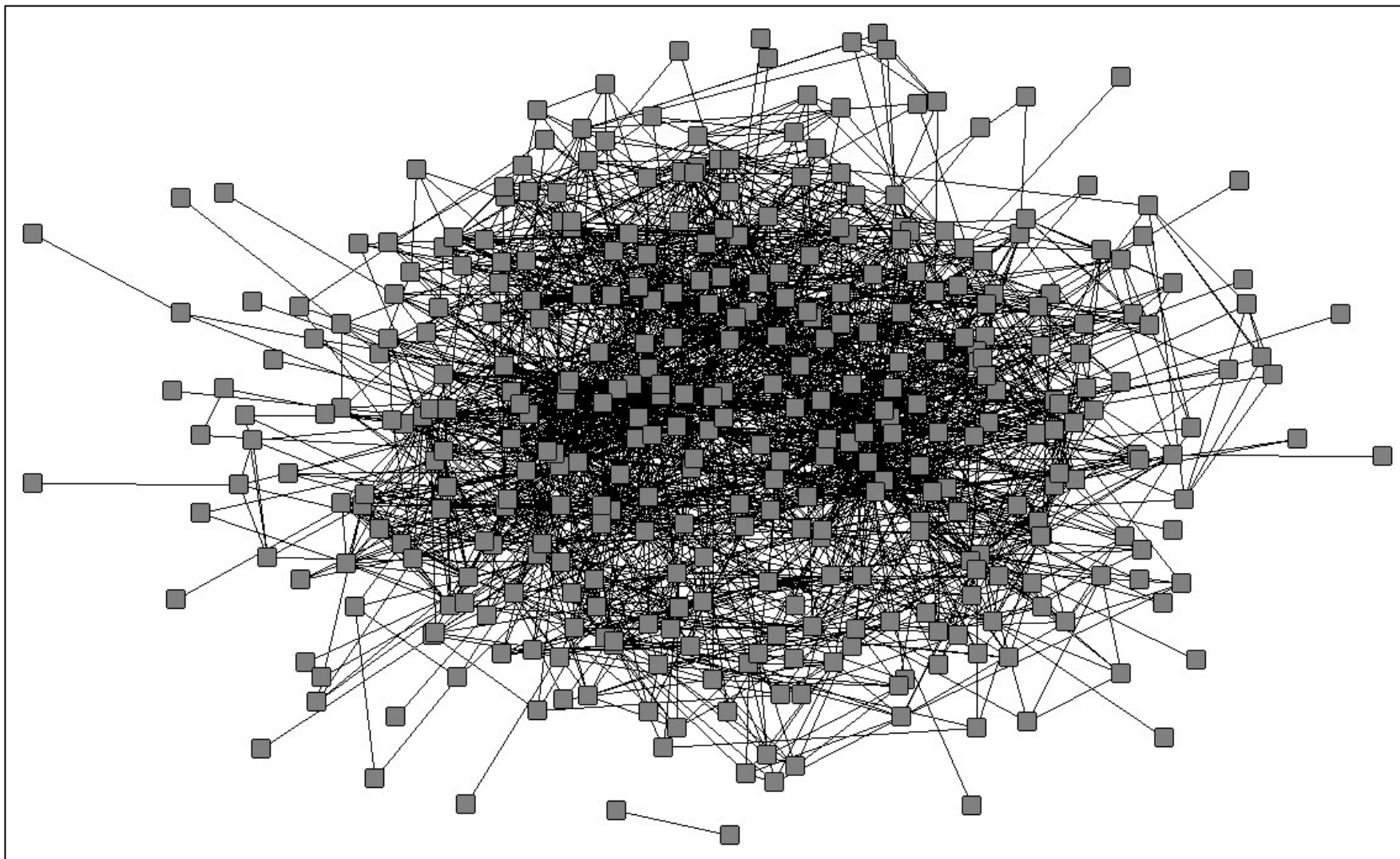
Для створення файлу даних, який можливо аналізувати як мережу та візуалізувати у вигляді графу, матриці імпортувалися до програмного забезпечення UCINET for Windows (Borgatti, Everett, & Freeman, 2002)⁷. Далі двовимірна матриця для кожного типу зв'язку була перетворена в одновимірну, де спільні афіліації були позначені як зв'язки між індивідами, тобто для здійснення подальшого аналізу на рівні міжособистісної мережі. Файл даних з матрицею зв'язків між акторами було візуалізовано за допомоги пакету NetDraw. Можливості NetDraw дозволяють відобразити на не лише різні типи зв'язків, але й атрибути акторів (наприклад, членство у певній фракції), що може наочно демонструвати мережі зв'язків між різними за характеристиками акторами.

Виклад опису кодування даних із біографій із прикладом візуалізації наведено в публікаціях авторки дисертації, зокрема із прикладом кодування та візуалізації на підвибірці з частини біографій (Костюченко, 2008) та з викладом особливостей застосування мережевого аналізу як підходу у дослідженнях зв'язків між політичними елітами (Kostiuchenko T. , 2011).

2.3. Опис мережевих матриць за базовими показниками

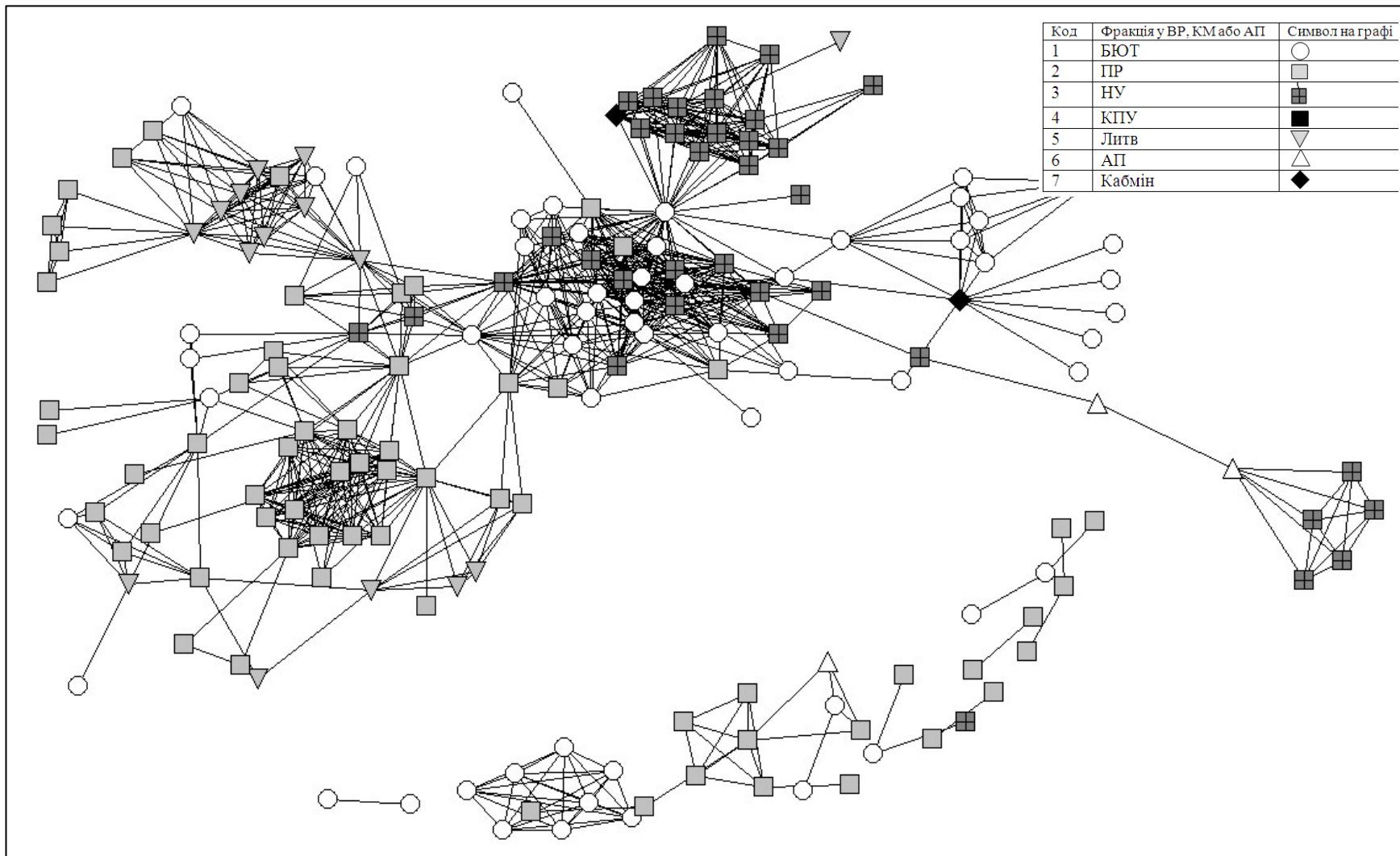
У мережевому аналізі використовують низку показників – таких, що характеризуються мережу загалом (щільність, зв'язаність, досяжність, централізацію) та окремі її ділянки (зв'язані підгрупи), а також такі, які дають змогу порівняти важливість позицій окремих акторів, тобто їхню центральність (Hanneman & Riddle, 2005). Усі розрахунки здійснювалися у спеціальному пакеті UCINET for Windows (Borgatti, Everett, & Freeman, 2002) із додатком NetDraw для візуалізації матриць у вигляді графів. Візуалізація усієї мережі з усіма типами зв'язків без урахування ізолятів показана на рис.2.2.

⁷ Офіційна сторінка програмного забезпечення: <http://www.analytictech.com/>

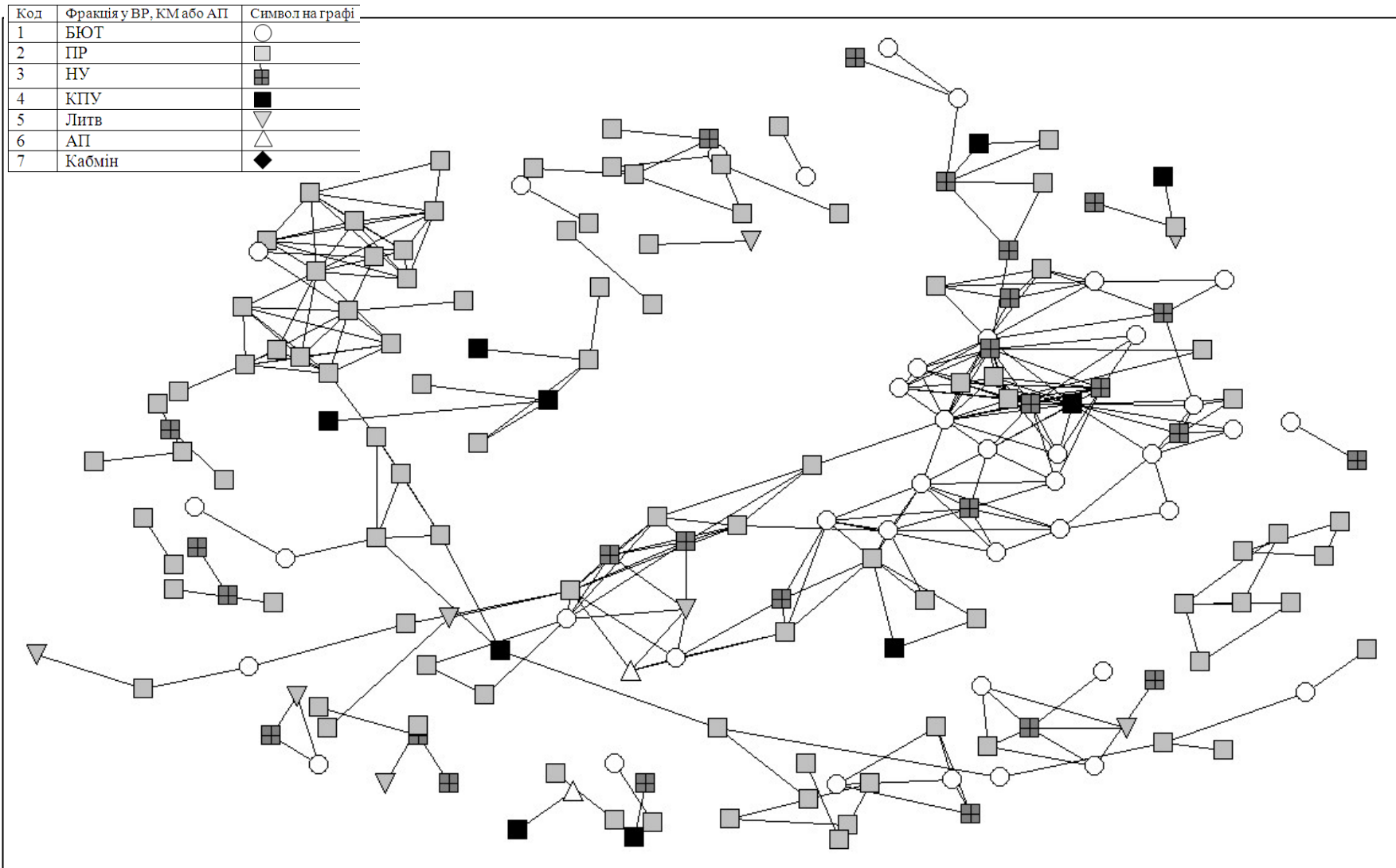
*Примітка: Алгоритм візуалізації Spring Embedding використано для розташування акторів і зв'язків на графі, застосовано Gower scaling.

Рис.2.2.. Мережа політичної еліти у 2007-2010 рр., усі зв'язки на основі спільного минулого (біографічні дані)

* Кольори та форма фігур відповідає фракційній належності у Верховній Раді, входженню до Кабінету Міністрів чи Секретаріату Президента.

Рис. 2.3.. Зв'язки спільного минулого в неприбутковій діяльності

* Кольори та форма фігур відповідає фракційній належності у Верховній Раді, входженню до Кабінету Міністрів чи Секретаріату Президента.

Рис. 2.4.. Зв'язки спільного минулого в набутті вищої освіти

Візуалізація дозволяє представити мережеві структури як графи, причому колір і форма фігур (вершин графу) можуть відповідати різним атрибутам акторів (стать, вікова група, фракційна належність, тощо). Так, фракційна належність Верховній Раді або робота у Кабінеті Міністрів та Адміністрації Президента відображені на графах як колір та форма фігур (рис. 2.3.-2.4.).

На рис. 2.3.-2.4. показано структуру зв'язків за двома різними типами спільного минулого – за неприбутковою діяльністю та освітою – що допомагає виявити ключових осіб (мости) та окремі підгрупи. Також з включенням атрибуту фракційної належності на графах за різними типами зв'язків видно, що лише деякі підгрупи об'єднують акторів з одної політичної сили (фракції), тоді як більшість підгруп є різнорідними.

Однак візуалізація не дає розуміння відмінностей між акторами, окрім із розміщення на графі; тому для порівняння акторів відповідно до мережевої структури необхідно розрахувати мережеві показники, як базові для всієї мережі, так і для окремих акторів.

Для реалізації другого із визначених завдань дослідження було застосовано такі процедури мережевого аналізу:

- 1) розрахунок базових мережевих показників (щільність, дистанція) за кожних з п'яти типів зв'язків на основі спільного минулого,
- 2) визначення ключових акторів – завдяки показникам центральності,
- 3) визначення зв'язаних підгруп у мережі

Усі зазначені показники і процедури реалізовано у програмі Ucinet for Windows.

2.3.1. Принципи інтерпретації базових показників зв'язності та центральності

Як вже було зазначено у Розділі 2.1., кінцева мережа з усіх п'яти типів зв'язків на основі спільного минулого була одновимірною ненаправленою, де зв'язок між двома особами відповідали спільним афіліаціям цих акторів. Мережа зв'язків на основі спільних законопроектів була вимірною

ненаправленою, тобто фіксувалася сила зв'язку між акторами, але для розрахунку наступних показників матрицю мережі спільних законопроектів було дихотомізовано і використано для розрахунку базових показників.

Щільність (density) – це базовий мережевий показник, який розраховується як відсоток наявних зв'язків до усіх можливих (Scott, 2000 (1991), pp. 69-71). Якщо матриця зв'язків є бінарною, то значення показника щільності мережі варіюватиметься від 0 (коли між акторами не існує жодного зв'язку) до 1 (наявні усі можливі зв'язки).

Дистанція (geodesic distance) – це найкоротший шлях між двома акторами у мережі. Дистанція дуже залежить від щільності мережі, оскільки чим вища щільність – тим коротшим буде можливий шлях від одного актора до іншого (Hanneman & Riddle, 2005).

Центральність. Існує кілька підходів до визначення центральних акторів; два найбільш популярні – це визначити тих, у кого найбільше прямих зв'язків із «сусідніми» акторами, або визначити тих акторів, які поєднують різні підгрупи, тобто слугують «мостами» (Everett & Borgatti, 1999). Як зазначають Вассерман та Фауст, центральність «показує найбільш видимих акторів у мережі»; ключових осіб можна визначити як таких, що займають центральні позиції у мережі та виступають «основними каналами передачі інформації через зв'язки» (Wasserman & Faust, 2007 (1994), pp. 178-180). Цих акторів можна називати впливовими та такими, що мають владу у мережі, оскільки вони добре поєднані із іншими, і таким чином сприяють формуванню щільної та зціпленої мережі. А якщо узагальнити, до усієї процедури визначення центральності покликані визначити ступінь ієрархізованості зв'язків у мережі.

- 1) Ступінь центральності (degree centrality). Цей показник демонструє, скільки прямих зв'язків у актора є з іншими. Такий простий індикатор часто використовують для визначення локально важливих та впливових акторів. Для зазначеної мережі спільного минулого (за

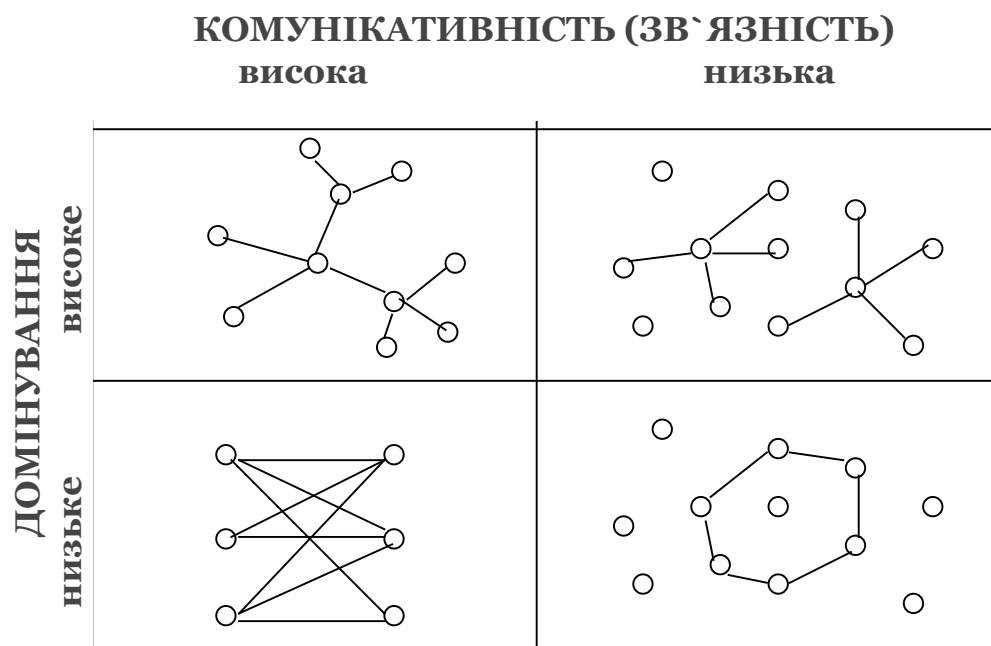
різними типами зв'язків) було розраховано ступінь центральності за Фріменом (Freeman's Degree Centrality) (Hanneman & Riddle, 2005).

- 2) Серединність (betweenness centrality) – допомагає визначити акторів-гейткіперів у мережі, які поєднують різні підгрупи, або, за визначенням Берта, заповнюють структурні дірки (structural holes), у яких висока «пропускна здатність», тобто через них здійснюється найбільший обмін ресурсами (Burt, 1992). Їх видалення з мережі може призвести до її розривання (Scott, 2000 (1991), pp. 83-88).
- 3) Близькість (closeness centrality) – це фактично сума найкоротших шляхів до інших акторів, чим менше цей показник – тим менша відстань від нього до інших акторів у мережі.
- 4) Опосередкована популярність (eigenvector centrality) – означає зв'язки із акторами, які самі мають багато зв'язків, фактично якщо ступінь центральності може означати багато прямих зв'язків актора А із тими, хто взагалі, крім актора А, ні з ким іншим не зв'язаний (структура «зірки»), то опосередкована популярність означає більш ефективні прямі зв'язки – коли ті, з ким напряду зв'язаний актор А, і самі добре зв'язані із сусідніми акторами.

Показник централізації мережі (centralization index) можна вирахувати для кожного виміру центральності. Цей показник свідчить про скупченість зв'язків навколо малої кількості акторів (висока централізація за ступенем центральності) або високу брокерську значимість окремих гейткіперів (висока централізація за серединністю), або навпаки – про розпорошеність зв'язків у мережі, без явних лідерів за центральністю (низька централізація за ступенем центральності) чи відсутність гейткіперів (низька централізація за серединністю). Показник централізації варіюється від 0 до 1 у разі представлення значення показника як десятковий дріб, або від 0% до 100%, у разі представлення значення у відсотках.

За двома показниками, які характеризують мережу загалом – щільність (зв'язність, зціпленість) та централізація (домінування та концентрація влади) – виділяють чотири типи мережевих структур, залежно від високого чи низького рівня централізації та високої чи низької щільності. Висока комунікативність (щільність / зв'язність) та низьке домінування означають, що загальна кількість зв'язків розподілена відносно рівномірно, потоки ресурсів направлені від одного фрагмента до іншого (не передбачає контролю центру над периферією); низька зв'язність та низьке домінування свідчать про слабку інтеграцію спільноти; і нарешті низька зв'язність та високе домінування виявляють зв'язки у певних ареалах, локальні зв'язані групи. На рис. 2.5. наведено мережеві графи цих чотирьох типів мереж (Градосельская, 2001).

Рис. 2.5.. Типи мережевих структур за домінуванням та щільністю

Джерело: (Градосельская, 2001).

Наступним кроком аналізу мережі є виділення зв'язаних підгруп (*cohesive subgroups*) – частинок мережі, в яких актори більш пов'язані між собою, ніж за їх межами. Цей етап є особливо важливим у мережі з великою

кількістю акторів (кілька сотень або тисяч акторів) для спрощення мережевої структури (network reduction), а також для виявлення та порівняння щільності окремих підгруп, опису їх характеристик, схожостей та відмінностей, а також виявлення ступеню зв'язаності між підгрупами. Ханнеман і Рідл умовно виділяють два підходи до визначення зв'язаних підгруп у мережі: «згори вниз» (top-down) та «знизу вгору» (bottom-up). Підхід «згори вниз» ґрунтується на тому, що загальну мережу починають дрібнити, групуючи акторів за різними ознаками; першим кроком і найбільшою групою є вся мережа, останнім кроком зазвичай є виділення кожного актора в окрему групу (Hanneman & Riddle, 2005). Процедури, що використовують такий принцип, це «виділення компонентів» (components) або «Newman-Girvan» (видалення «мосту» із найвищим показником серединності). За другим принципом – «знизу вгору» - групування починається з рівня акторів, які за зв'язаністю об'єднуються в підгрупи; першим кроком і найдрібнішими підгрупами є кожен актор, останнім кроком є групування усіх в одну мережу. Процедури, що використовують принцип «знизу вгору», це виділення «ядра/периферії» у мережі та аналіз кліків.

2.3.2. Результати розрахунків показників зв'язності для мережі та за типами зв'язків

Показники щільності мережі загалом та за кожним типом зв'язків на основі спільного минулого видаються низькими (від 0,01% до 1,25%), детальніше представлені у табл. 2.4. Однак, якщо брати до уваги кількість акторів (504) та кількість можливих симетричних зв'язків між парою акторів, тобто спільних афіліацій $((504*503)/2)=126756$, то 1% наявних зв'язків, або значення показника щільності, означає наявність 1267 спільних афіліацій. До того ж, як зазначає один із провідних британських дослідників у парадигмі мережевого аналізу Джон Скотт, «...великі граfi...матимуть значно меншу щільність, ніж малі граfi» (Scott, 2000 (1991), pp. 74-75).

Отже, найбільша щільність мережі за політичними зв'язками означає, що найкраще представників політичної еліти пов'язує робота в органах державної влади національного та регіонального рівнів у минулому, до 2007 року. Удвічі менше, ніж політичних, спільних афіліацій у сфері неприбуткової діяльності; неочікувано мало зв'язків спільного минулого виявлено у сфері економічної діяльності, однак можливим поясненням цього є те, що в офіційних біографіях представники політичної еліти не схильні давати всю інформацію про свої інтереси в бізнесі, як от володіння часткою / активами і певній компанії або входження до наглядових рад в організаціях.

Таблиця 2.4.. Щільність мережі за кожним типом зв'язку на основі спільного минулого та для мережі спільного минулого загалом

Тип зв'язку	Щільність, %
<i>Мережа загалом (усі зв'язки спільного минулого)</i>	2.06%
Політичні зв'язки	1.25%
Економічні зв'язки	0.07%
Зв'язки неприбуткової діяльності	0.68%
Освітні зв'язки	0.24%
Родинні зв'язки	0.01%

У табл. 2.4.. наведено розрахунки щільності для всієї мережі, однак при видаленні ізолятів і розрахунку щільності для агрегованої мережі за всіма типами зв'язків разом показник дорівнює 3,9% (що еквівалентно понад 2,7 тис. спільних афіліацій усіх типів).

За розрахунками ще одного базового мережевого показника – дистанції, тобто найкоротшого шляху між парою акторів – в агрегованій мережі з усіма типами зв'язків на основі спільного минулого середня дистанція складає 2,86 кроки.

Таблиця 2.5.. Дистанція (найкоротший шлях)

Дистанція	Частота	Частка (1=усі пари)
1 крок	5150	0,0361
2 кроки	39076	0,2742
3 кроки	71718	0,5033

4 кроки	23780	0,1669
5 кроків	2660	0,0187
6 кроків	120	0,0008
7 кроків	4	0,0000
<i>Середня дистанція (між досяжними парами акторів)</i>		<i>2,86 кроки</i>

Половина (50 %) пар акторів мають шлях один до одного у 3 кроки, що дає підстави припустити наявність багатьох брокерів у мережі, однак ці брокери перебувають на досить короткому шляху – у три кроки, і, можливо, є взаємозамінними, а не ексклюзивними гейткіперами. Така ситуація може мати місце у добре зв'язаних мережах Діаметр, тобто найдовший шлях між парою акторів, – 7 кроків, однак такий шлях трапляється в незначній кількості пар – тільки в 4. Тільки 3,6 % пар пов'язані напряму, тобто можуть досягти один одного за один крок.

2.3.3. Результати розрахунків показників центральності загалом та за типами зв'язків

Подальший аналіз показників центральності дозволив виявити акторів із великою кількістю прямих зв'язків та акторів, які слугують «мостами» між різними підгрупами. Ступінь центральності, серединність та опосередкована популярність були розраховані для усієї мережі з 504 акторів, тоді як показник близькості – на основному компоненті (376 акторів). Крім того, до аналізу не було включено родинні зв'язки – через їх малу кількість у загальній вибірці.

У табл. 2.6.-2.7. наведено найбільш центральних акторів за кожним типом зв'язку за двома показниками центральності: ступенем центральності та серединністю. Як було зазначено вище, ступінь центральності демонструє так звану локальну важливість, локальну впливовість акторів. Згідно з табл. 2.6., за кожним типом зв'язку – тобто, типом спільних афіліацій у минулому – різні актори займають більш центральні позиції з точки зору

можливостей для здійснення прямого впливу через спільне минуле в кожному з вимірів.

Таблиця 2.6.. Значення ступеня центральності (Degree Centrality), ТОП-10 акторів за кожним типом зв'язку спільного минулого *

Політичні зв'язки	Бізнес-зв'язки	Зв'язки у неприбутковій діяльності	Освітні зв'язки
ЯнуковичВФ 11.4228	Ахметов 2.4048	Доній 7.8156	БондаренкоОФ 2.8056
Рибак 6.4128	Прасолов 1.2024	Гринів 5.6112	Голуб 2.8056
Третяков 6.4128	Чечетов 1.0020	Косів 5.4108	КнязевичРП 2.4048
Осика 6.0120	Вілкул 0.8016	Стецьків 5.0100	Гринів 2.4048
Янковський 5.0100	Гривковський 0.8016	БондаренкоОФ 4.6092	Катеринчук 2.2044
Макеєнко 5.0100	Пригодський 0.8016	КостенкоЮІ 4.4088	КириленкоВА 2.2044
Бабурін 4.8096	Бевзенко 0.8016	Ткач 4.4088	Лещинський 2.0040
Головатий 4.8096	Білий 0.8016	Коновалюк 4.4088	Новікова 2.0040
Александровська 4.6092	Гудима 0.8016	Заєць 4.4088	Лавринович 1.8036
Матвієнко 4.6092	Шмідт 0.6012	Лавринович 4.2084	Абдуллін 1.8036

*Показник розраховано для дихотомізованих мереж (усі виміряні зв'язки спочатку перетворено на бінарні), у таблиці наведено стандартизовані значення (NrmDegree)

Таблиця 2.7.. Значення серединності (Betweenness Centrality), ТОП-10 акторів за кожним типом зв'язку спільного минулого *

Політичні зв'язки	Бізнес-зв'язки	Зв'язки у неприбутковій діяльності	Освітні зв'язки
ЯнуковичВФ 9.4968	Ахметов 0.3529	Стецьків 2.6112	БондаренкоОФ 0.7111
ЮщенкоВА 3.3802	Прасолов 0.2125	Доній 2.5197	БондаренкоВД 0.4219
Третяков 2.1705	Хмельницький 0.1883	Зарубінський 1.7981	КнязевичРП 0.4087
Рибак 2.0772	МельникСА 0.1400	Ларін 1.5950	Лавринович 0.3368
Кучма 1.7707	Гривковський 0.1400	Матвієнко 1.0400	Маруценко 0.3268
Осика 1.7246	Мальцев 0.1207	Коновалюк 1.0070	Абдуллін 0.2908
Тарасюк 1.7077	Пригодський 0.1038	КириленкоВА 0.9995	Гринів 0.2775
Головатий 1.4142	Чечетов 0.0998	Сівкович 0.9552	Коваль 0.2463
Матвієнко 1.3583	Глуценко 0.0789	Шкутяк 0.7718	Голуб 0.2156
Джарти 1.3549	ПавленкоСГ 0.0761	Уколов 0.7705	КлюєвАП 0.2133

*Показник розраховано для дихотомізованих мереж (усі виміряні зв'язки спочатку перетворено на бінарні), у таблиці наведено стандартизовані значення (NrmBetweenness)

Якщо порівняти обидві табл. 2.6.-2.7. та ТОП-10 найцентральніших акторів за ступенем центральності та серединністю, то можна побачити, що деякі представники еліти є центральними і за ступенем центральності, і за серединністю (*ЯнуковичВФ*, *Третьяков*, *Рибак* – у політичних зв'язках; *Ахметов* та *Прасолов* – в економічних зв'язках; *Стецьків* та *Доній* – у зв'язках через неприбуткову/громадську діяльність; і *БондаренкоОФ* та *КнязевичРП* – через освітні зв'язки).

Також важливо враховувати, що представники політичної еліти, які мають довший досвід перебування при владі, є більш центральними – завдяки розгалуженим зв'язкам з колегами у законодавчій та виконавчій гілках влади або завдяки іншим формам капіталу, яким вони володіють. Так, наприклад, кар'єра актора *ЯнуковичВФ* почалася у в регіональних органах влади за понад 10 років до його виходу на національний рівень, а перед тим він протягом 10 років був директором державного підприємства. Тому на формування його соціального (мережевого) капіталу мали вплив горизонтальна мобільність між різними позиціями в регіональній еліті. Натомість, *Ахметов* як найбільш центральний в економічному розрізі мережі спільного минулого був на момент здійснення збору даних також найбагатшим українцем та одним з найзаможніших мільярдерів регіону ЦСЄ, акціонером низки підприємств (через «Систем Кепітал Менеджмент», далі – СКМ) в енергетичному, металургійному та видобувному секторах, власником медіа-компаній та президентом і власником футбольного клубу «Шахтар». Разом із тим, з 2006 по 2012 рік він був депутатом Верховної Ради України 5-го та 6-го скликання.

Також на агрегованій матриці усіх зв'язків та після виокремлення основного компонента (main-component, без врахування ізольованих акторів) було розраховано ще один показник центральності – близькість (Closeness Centrality), значення якого для ТОП-10 акторів за цим показником наведено в табл. 2.8. Результати демонструють, що найбільш близькими до інших акторів у мережі спільного минулого є ті, хто виявився найбільш

центральним з точки зору ступеня центральності та серединності (Рибак, ЯнуковичВФ, Головатий).

Таблиця 2.8.. Значення близькості (Closeness Centrality)*, ТОП-10 акторів за агрегованою мережею спільного минулого

Для мережі загалом, виділено головний компонент	
<i>ЯнуковичВФ</i>	47.1840
<i>Рибак</i>	47.0662
<i>Головатий</i>	46.1444
<i>Гринів</i>	45.8080
<i>Лавринович</i>	44.8276
<i>Коваль</i>	44.7743
<i>Тарасюк</i>	44.4052
<i>Коновалюк</i>	44.2488
<i>Зварич</i>	44.1970
<i>Ларін</i>	44.0936

*Показник розраховано для дихотомізованої мережі (усі виміряні зв'язки спочатку перетворено на бінарні) з усіма типами зв'язків, у таблиці наведено стандартизовані значення (NormCloseness)

Можемо припустити, що близькість можна покращити, якщо бути включеним до взаємодії різного роду (через різні типи зв'язків) – це збільшує коло тих, із до кого може звернутися центральний за Близькістю актор. Іншими словами, для того, щоб бути близьким до багатьох інших у владній еліті, треба диверсифікувати зв'язки на основі спільного минулого.

На додачу до показників центральності, було проведено порівняння індексів централізації (табл. 2.9.).

Таблиця 2.9.. Індекси централізації за ступенем центральності та серединністю

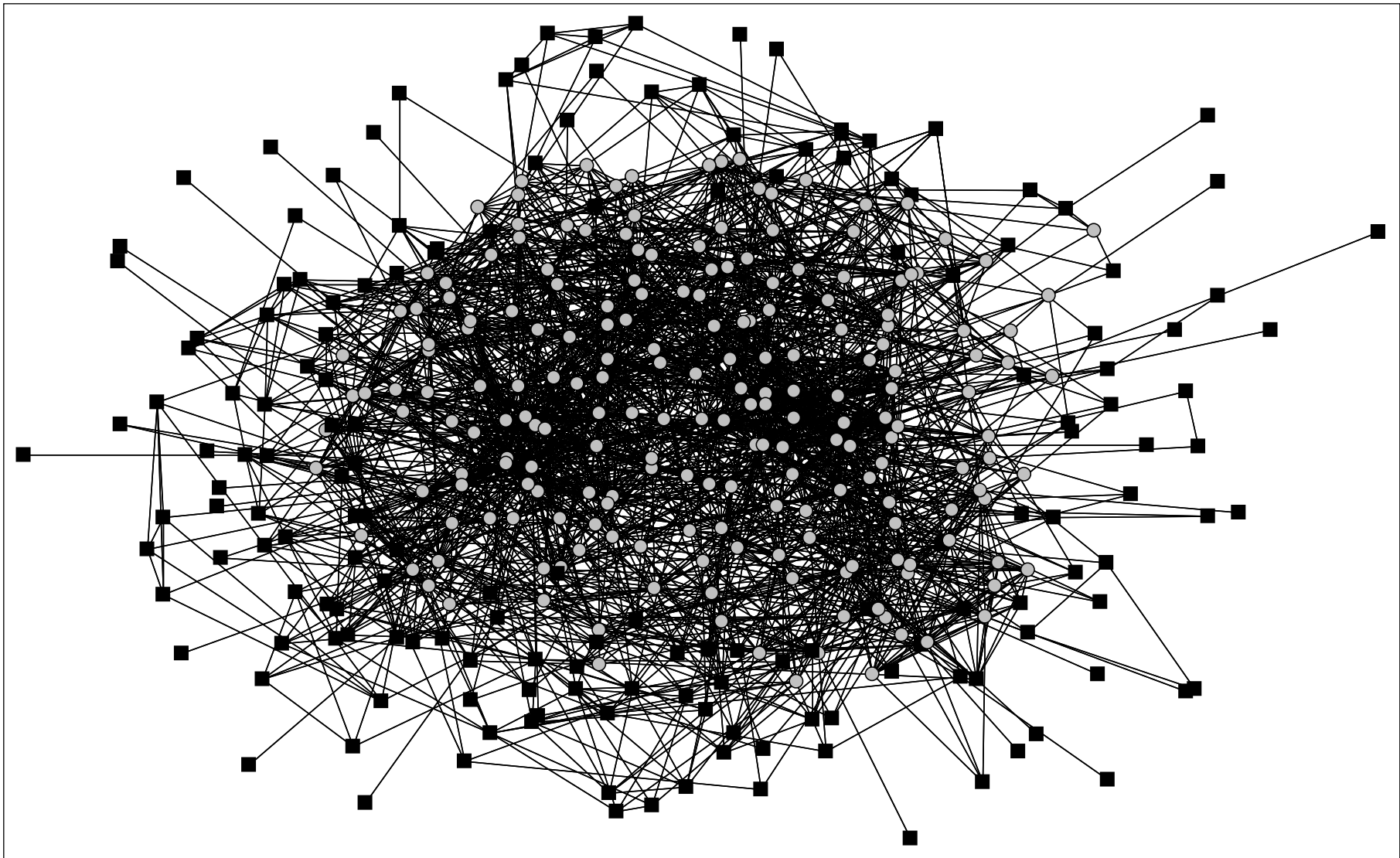
Політичні зв'язки	Бізнес-зв'язки	Зв'язки у неприбутковій діяльності	Освітні зв'язки	Загалом
За ступенем центральності				
10.30%	2.35%	7.19%	2.57%	9.40%
За серединністю				
9.34%	0.35%	2.57%	0.70%	5.00%

Централізація за ступенем центральності та серединністю (Degree Centralization та Betweenness Centralization) є досить високою у вимірі політичних зв'язків (10,30% та 9,34%, відповідно), а за ступенем центральності також в розрізі неприбуткових зв'язків (7,19% та 2,57%). Економічні та освітні зв'язки є найменш сконцентрованими навколо певних акторів. Такі результати приводять до висновку, що у вимірі політичних та неприбуткових зв'язків навколо окремих акторів можуть формуватися певні підгрупи (можливо, коаліції), у той час як економічні та освітні зв'язки не формують надто централізованих структур, вони більше розпорошені.

Для агрегованої мережі спільного минулого (з усіма типами біографічних зв'язків) було пораховано централізацію за близькістю (Closeness Centralization), і для основного компонента мережі цей показник складає 23,26%. Тобто, **при врахуванні усіх типів біографічних зв'язків** серед представників політичної еліти мережа стає більш централізована, **зростає потенційна впливовість окремих акторів**.

2.3.4. Виділення зв'язаних підгруп у загальній мережі спільного минулого

Для визначення зв'язаних підгруп у мережі всіх зв'язків на основі спільного минулого було використано підхід «ядра-периферії», оскільки візуалізація продемонструвала дуже імовірну наявність саме такої структури поділу на підгрупи у мережі. Вперше поняття «ядра» (core) у мережі було вжите Стефаном Сейдманом (Seidman, 1983), який запропонував розрізняти окремі підгрупи у мережі на основі щільності (density), яка є вищою всередині підгрупи, але нижчою між підгрупами, при цьому підгрупа з нижчою щільністю (периферія) має більше зв'язків із групою з вищою щільністю (ядро), ніж всередині себе. В ідеальній моделі «ядра-периферії» показник щільності у підгрупі ядра дорівнює 1, або 100% (наявні усі зв'язки з усіх можливих), а у підгрупі периферії дорівнює 0 (актори цієї підгрупи не зв'язані між собою взагалі, а тільки з акторами підгрупи ядра).

*Примітка: показано усі типи зв'язків (агрегована мережа), виділено основний компонент без ізолятів.

Рис. 2.5. Модель «ядро-периферія»

Цю модель для виокремлення зв'язаних підгруп доречно застосовувати у мережах до основного компоненту мережі, тобто за виключенням ізолятів. Отже, ядро кумулятивної мережі спільного минулого містить 55% усіх акторів, а його щільність (density) майже у 5 разів вища за щільність периферії: 9,4% та 1,5%, відповідно. Графічне зображення моделі мережі відповідно до виділення підгруп «ядра» та «периферії» можна побачити на рис. 2.5. (сірі кола – «ядро», чорні квадрати – «периферія»). На графі видно, що ядро є дуже щільно зв'язаною підгрупою.

Підсумовуючи результати розрахунків дистанції та аналізу зв'язаних підгруп, можна твердити, що незважаючи на щільно зв'язане «ядро» мережі політичної еліти, більшість акторів не пов'язані спільним минулим напрямом, що може бути деякою перешкодою для їх досягнення консенсусу між різними елітними групами та політичними силами. Потреба у подоланні дистанції у 2-3 кроки означає необхідність залучення брокера для представлення у випадку, якщо двоє осіб не знайомі напряму; щодо передачі інформації, така структура може призвести до ефекту «пошкодженого телефону», коли початкове повідомлення може бути спотворене, поки досягне реципієнта.

У контексті аналізу зв'язків на основі спільного минулого (спільний біографічний досвід), такі результати щодо щільної зв'язаності ядра мережі свідчать про сприятливі передумови для налагодження ефективної комунікації та співпраці між представниками політичної еліти – наприклад, для співавторства у розробці законопроектів (цей аспект буде детальніше висвітлено в Розділі 3).

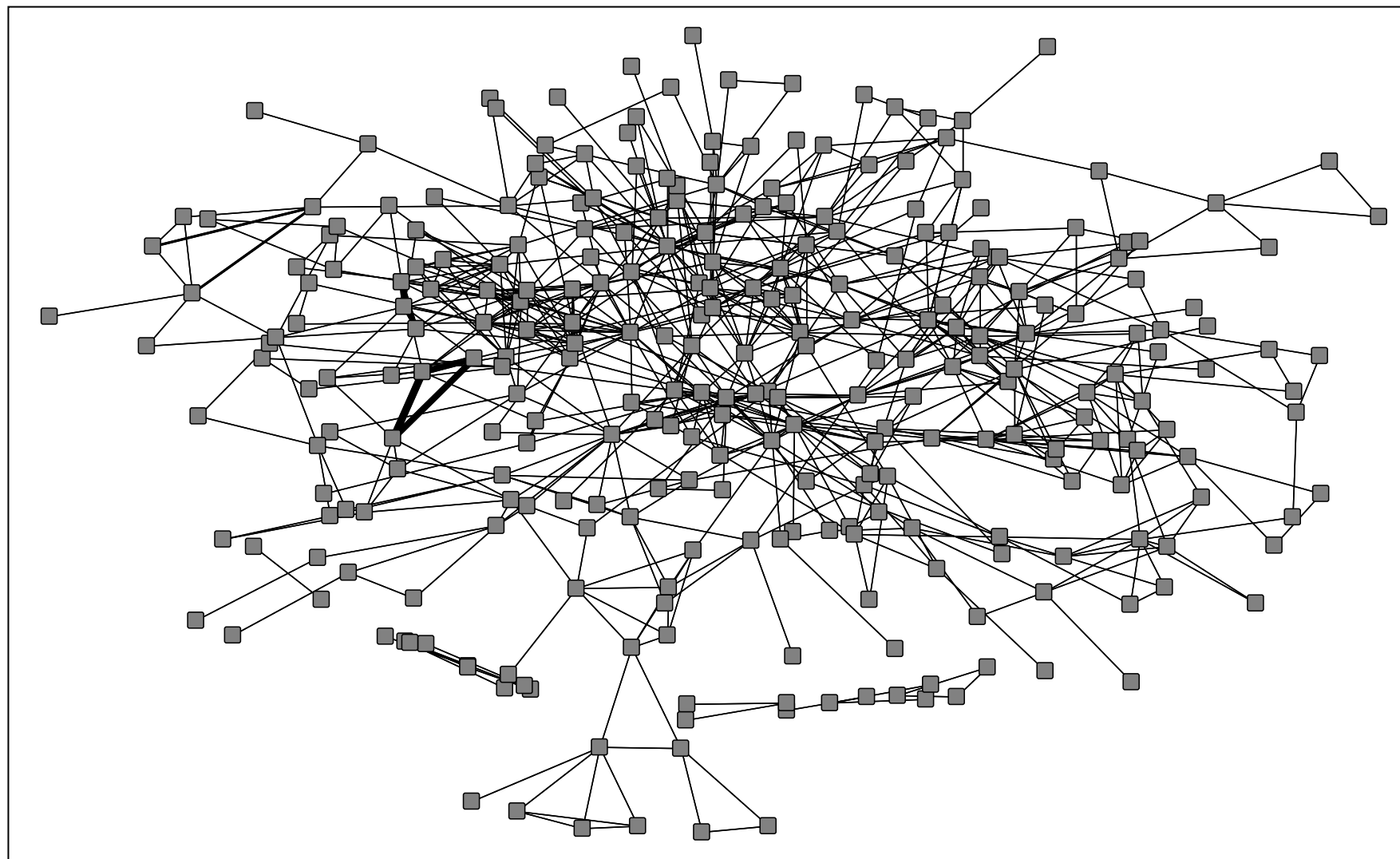
2.4. Методологічні особливості побудови мережі подання законопроектів у співавторстві

Аналіз подання законопроектів одноосібно та у співавторстві представниками політичної еліти виявити «робочі команди» та малі групи у законодавчій та виконавчій владі. Відповідно до Конституції України (стаття

93), законодавчі ініціативи можуть подавати Президент, депутати Верховної Ради, члени Кабінету Міністрів та Національного Банку України. Законопроект – одну з важливих форм прояву законодавчої ініціативи – можуть проявити як один, так і кілька авторів через подання до Верховної Ради для обговорення та прийняття чи відхилення. Для обговорення законопроекту він має бути включений до порядку денного пленарного засідання. Після обговорення законопроекту його можуть повернути авторам на доопрацювання разом з коментарями та пропозиціями від інших депутатів. Таким чином процес ухвалення законопроекту є досить довгим, він може тривати кілька місяців, а буває і кілька років. Не всі законодавчі ініціативи в результаті стають дійсними законами, деякі з них повертають авторам, а ті, в свою чергу, не подають їх знов після доопрацювання. Для ухвалення законопроекту за нього має проголосувати більшість членів парламенту на першому, другому чи третьому читанні протягом сесії. Тож цей тривалий процес постійно апелює до мереж співпраці та підтримки серед представників політичної еліти.

Для вивчення формальних обов'язків та діяльності представників політичної еліти, у даному дослідженні було проаналізовано співавторство законопроектів, поданих до Верховної Ради 6-го скликання протягом перших шести місяців її діяльності, тобто протягом жовтня 2007 р.–березня 2008 р.

Спроба зробити аналогічну візуалізацію через інструментарій інфографіки була здійснена командою веб-порталу www.texty.org.ua (Бондаренко, 2011). Однак журналістське тлумачення даних не дає можливості продемонструвати усі можливості використання таких зв'язків чи структурні передумови для їх встановлення через подання спільних законопроектів, а також не надає можливих інтерпретацій з-огляду на теоретичний доробок досліджень мереж законотворчої діяльності.

* Примітка: алгоритм Spring Embedding та Gower scaling було застосовано для візуалізації у пакеті NetDraw.

Рис..2.6.. Мережа на основі співавторства законопроектів у жовтні 2007 р.-березні 2008 р.

Деяку контекстуалізацію в рамках наявних західних досліджень дають публікації на VoxUkraine (Брик & Остапчук, 2015), однак вони охоплюють період після 2014 року, що не є співставним з періодом, досліджуваним в рамках цієї дисертації.

Загальна кількість законопроектів, поданих за період з жовтня 2007 до березня 2008 складає 1108. Дані про законопроекти було зібрано та закодовано у вигляді двовимірної матриці афіліацій.

Законотворча діяльність у співавторстві має місце впродовж усього періоду роботи парламенту зі співставною інтенсивністю, тож порівняння мереж співавторства законопроектів можна також здійснювати посесійно. Це не було серед завдань цієї дисертаційної роботи, тож порівняння зміни мереж співавторства законопроектів у динаміці, посесійно, окреслено як перспективний напрям для подальших досліджень.

2.4. Висновки до Розділу 2

Для реалізації емпіричного етапу дисертаційного дослідження було зібрано і закодовано 504 біографії, зібрані з відкритих джерел (веб-сайти національних органів влади, сайти політичних партій, довідникові видання тощо). За умови виявлення співпадіння періодів роботи чи навчання, назви компанії чи згадки про спільне володіння бізнесом, вважалося, що два актори є пов'язаними через спільне минуле. Було операціоналізовано п'ять можливих типів зв'язків спільного минулого в залежності від типу спільних афіліацій: політичні, економічні, неприбуткові, освітні та родинні. Початкова афіліаційна матриця містила інформацію як про індивідів, так і про їхні афіліації, і для подальшого аналізу була перетворена на дві одновимірні матриці. Для перевірки доречності застосування мережевого аналізу для оцінки структури зв'язків спільного минулого проведено 15 інтерв'ю з окремими представниками політичних еліт.

Окремими атрибутами акторів додано стать (чоловіки і жінки), приналежність до комсомольських чи партійних організацій до 1991 року,

досвід бізнес-діяльності разом з іншими представниками політичної еліти, фракційна належність у Верховній Раді або робота у Кабінеті Міністрів чи Адміністрації Президента, робота у профільних комітетах чи міністерствах в 2007-2010, а також патерн циркуляції внаслідок Помаранчевої Революції 2004-2005 років та Євромайдану 2013-2014 років.

За базовими описовими показниками мережевого аналізу щільність за різними вимірами спільного минулого коливається від 0,01% до 1,25% (3,9% для агрегованої матриці, без врахування ізолятів), що видається невисоким показником, однак у переведенні на кількість спільних афіліацій щільність в 1% становить понад 1000 таких співпадінь на основі біографічних даних. Розрахунок дистанції і виявлення понад 50% діад, які пов'язані у три кроки, веде до висновку про наявність брокерів; і тільки незначна частка з усіх пов'язаних діад (3,6%) пов'язані напряму. Це, з-поміж іншого, може свідчити про обмеженість біографій як джерела вичерпної інформації про всі можливі спільні афіліації; одним із додаткових вимірів після відкриття реєстрів може бути інформація з офіційних декларацій представників політичних еліт, а також зведена інформація з різних реєстрів власності. Однак в рамках цієї дисертаційної роботи отриманої інформації достатньо як для перевірки взаємоперетину зв'язків спільного минулого і законотворчої діяльності, так і для порівняння підгруп за різними характеристиками (комсомольське або партійне минуле, бізнес-інтереси, стать).

За показниками центральності у вимірі політичних зв'язків у а ТОП-10 найцентральніших акторів за ступенем центральності та серединністю, то можна побачити, що деякі представники еліти є центральними і за ступенем центральності, і за серединністю. Представники політичної еліти, які мають довший досвід перебування при владі, є більш центральними – завдяки розгалуженим зв'язкам з колегами у законодавчій та виконавчій гілках влади або завдяки іншим формам капіталу, яким вони володіють. Централізація за ступенем центральності та серединністю (Degree Centralization та Betweenness Centralization) є досить високою у вимірі політичних зв'язків (10,30% та 9,34%, відповідно), а за ступенем центральності також в розрізі

неприбуткових зв'язків (7,19% та 2,57%). Це свідчить про наявність таких спільних політичних афіліацій (напр. регіональних або місцевих органів влади, якщо згадати дослідження Шульги, Зоткіна, Нікуліна), які стали «інкубатором» для низки представників політичної еліти і вивели окремі підгрупи на національний рівень. Окреме питання, яке буде розглянуто далі, це зв'язки між цими політичними афіліаціями та бізнесом.

Щодо зв'язаних підгруп, то в мережі спільного минулого наявна чітка структура «ядро-периферія». До підгрупи ядра увійшли 55% акторів, а його щільність (density) майже у 5 разів вища за щільність периферії – 9,4% та 1,5%, відповідно. Незважаючи на це, результати розрахунку дистанції і виявлення понад половини діад з дистанцією у три кроки дозволяє зробити висновок, що понад половина представників політичної еліти завдяки спільному минулому, з одного боку, сформували досить добре зв'язану частину мережі, однак і вони не є зв'язаними напряму в достатній мірі. Тож, з іншого боку, є підстави очікувати, що окремі актори виступають брокерами і пов'язують інших, між якими відсутній прямий зв'язок спільного минулого. Таке опосередковане поле спільного минулого через брокерів може ускладнювати формування стійких чисельних коаліцій.

Нарешті, мережа законопроектів, поданих за період з жовтня 2007 р. до березня 2008 р., охопила 1108 законопроектів; частина з них була подана у співавторстві. Її порівняння з мережею спільного минулого за різними показниками і перевірка кореляції цих двох вимірів зв'язків викладено в підрозділі 3.2.

РОЗДІЛ 3. МЕРЕЖІ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ У ВИМІРАХ СПІЛЬНОГО МИНУЛОГО ТА СПІВАВТОРСТВО В ЗАКОНОПРОЕКТАХ

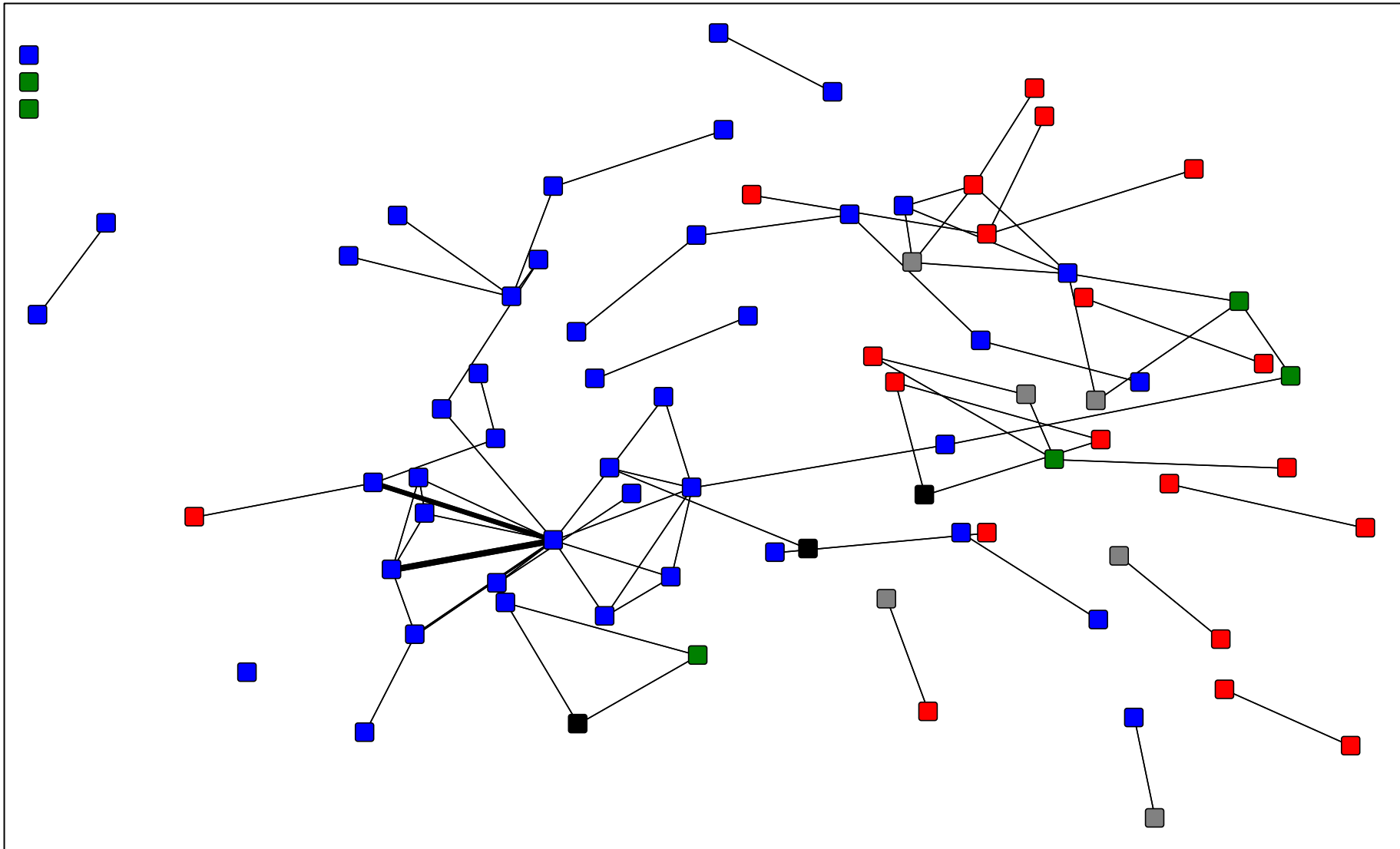
3.1. Структура мережі української політичної еліти по групах за характеристиками (атрибутами) акторів

За наявності накладання політичних та економічних зв'язків між представниками політичної еліти наявний перетин бізнесу та політики в Україні, тобто економічні актори мають можливість впливати на прийняття владних рішень, а політичні актори – користатися бізнес-ресурсами.

3.1.1. Зв'язки між «бізнесменами-політиками»

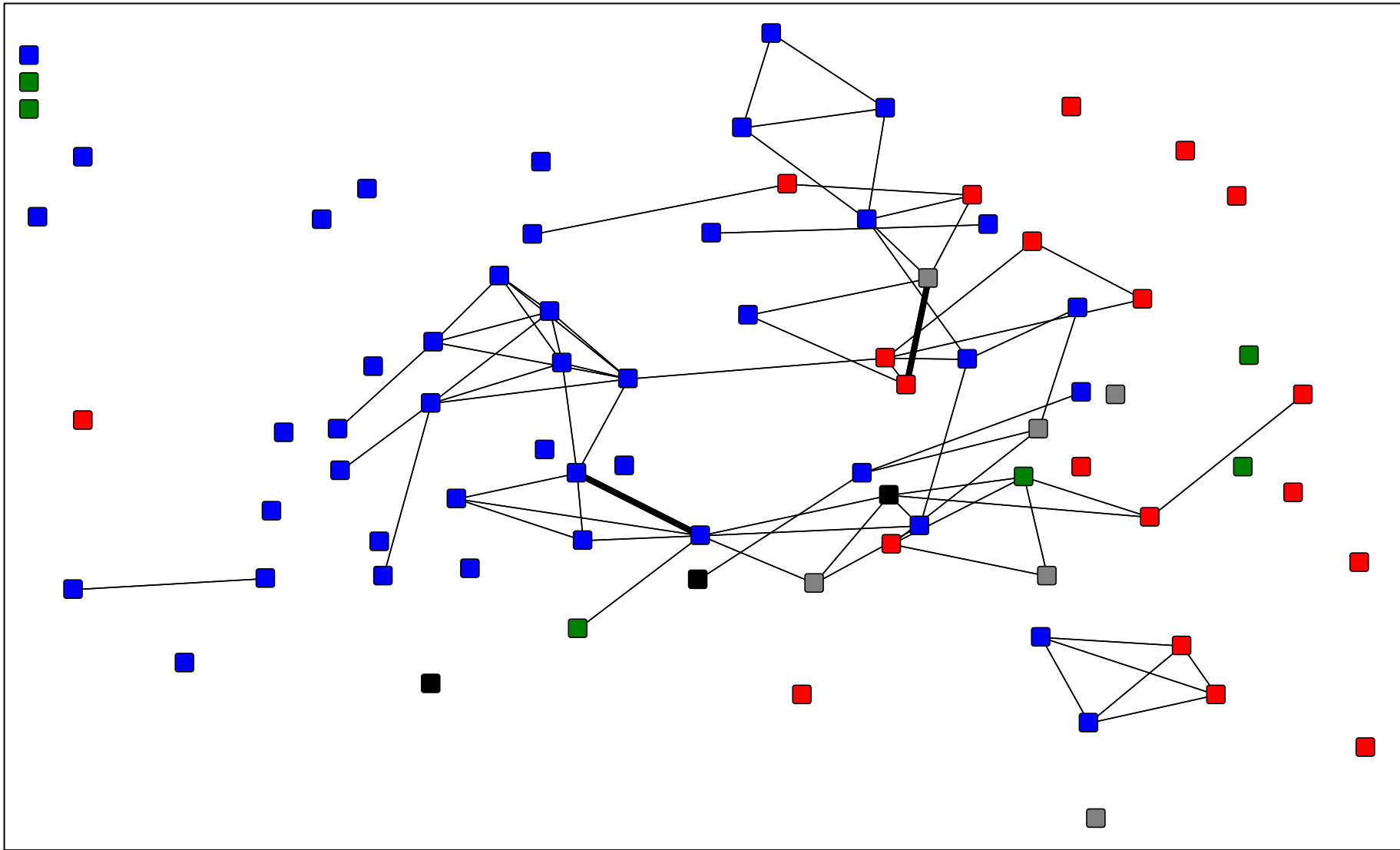
Як вже зазначалося у підрозділі 2.3.2., у результаті аналізу біографій представників політичної еліти та виокремлення спільного минулого у бізнесі було виявлено діадичні бізнес-зв'язки між тими представниками еліти, які у 2007-2010 рр. мали політичну владу. Для оцінки можливого впливу бізнес-мереж на політичну сферу та прийняття державних рішень з загальної вибірки акторів (504 особи) було виокремлено тих, кого поєднує спільні афіліації з компаніями чи підприємствами – групу «*бізнесменів-політиків*», до якої потрапило 79 акторів, або близько 16% всіх акторів з загальної досліджуваної сукупності представників політичної еліти за 2007-2010 роки. Ця кількість є значно меншою за всю сукупність акторів, але ця підвибірка містить тільки тих акторів, які могли би перенести своє спільне бізнес-минуле у політичну сферу, причому не як поодинокі актори, а як діади або більші підгрупи, об'єднані спільними економічними зв'язками (Костюченко, 2010).

Спочатку було візуалізовано бізнес-зв'язки між цими акторами та політичні зв'язки між ними для виявлення накладання спільної економічної діяльності та спільної роботи в органах політичної влади національного чи регіонального рівня (рис. 3.1.-3.2.), разом із атрибутом фракційної належності або входження до Кабміну чи Адміністрації Президента в 2007-2010 роках.

Примітка: Колір відповідає фракціям (синій – ПР, червоний – БЮТ, чорний – НУНС, сірий – КПУ) та АП (чорний)

Рис. 3.1.. Бізнес-зв'язки між представниками політичної еліти, які були пов'язані через спільний бізнес

Примітка: Колір відповідає фракціям (синій – ПР, червоний – БЮТ, чорний – НУНС, сірий – КПУ) та АП (чорний)

Рис. 3.2. Політичні зв'язки між представниками політичної еліти, які були пов'язані через спільний бізнес

У разі накладання політичних та економічних зв'язків між представниками політичної еліти наявний перетин бізнесу та політики в Україні, тобто економічні актори мають можливість впливати на прийняття владних рішень, а політичні актори – користатися бізнес-ресурсами. Порівняння візуалізації структури мереж «бізнесменів-політиків» за політичними та економічними зв'язками демонструє мало наявне накладання цих двох типів зв'язків. Додаткову перевірку накладання обох типів зв'язків для мережі загалом (для усіх 504 акторів) зроблено з використанням процедури QAP-кореляції (QAP Correlation), за якою значення коефіцієнта кореляції Пірсона становить 0,012 і є значущим на рівні 0,95 (значення p -values < 0,05) (див. підрозділ 3.2.5. із результатами кореляційного аналізу усіх типів зв'язків спільного минулого та співавторства законопроектів).

Пояснити результат слабого перетину економічних та політичних зв'язків серед 79 «бізнесменів-політиків» можна таким чином: двоє (і більше) «бізнесменів-політиків», які мали спільне минуле у бізнесі, не схильні переносити ці зв'язки у політичну сферу; натомість вони встановлювали політичні зв'язки із іншими колегами в органах влади, наприклад через входження до різних комітетів Верховної Ради України.

Ця підвибірка акторів тісніше зв'язана між собою (щільність у групі складає 6,4%), ніж з іншими представниками політичної еліти, які не мають спільного бізнес-минулого (щільність між групами – 2,4%). Останні пов'язані між собою слабше, ніж бізнесмени-політики: щільність у групі становить 2%.

Для визначення ключових акторів у мережі «бізнесменів-політиків» було також розраховано показники центральності акторів за вимірами спільного минулого у мережі загалом, а саме ступінь центральності – для виявлення локальних ключових акторів, які добре вкорінені у мережу завдяки спільному минулому. У Таблиці А.1. в Додатку А наведено повний список 79 «бізнесменів-політиків» з розрахованим ступенем центральності за кожним типом зв'язку спільного минулого.

Аналіз результатів розрахунку ступеня центральності дає підстави твердити про наявність кластеризації та запропонувати виділення з групи

усіх 79-ти «бізнесменів-політиків» *трьох підгруп*, відповідно до структури їх взаємозв'язків. Нижче у табл. 3.1.-3.3. наведені тільки значення ступеня центральності для трьох підгруп «бізнесменів-політиків» відповідно до схожості портретів за зв'язками спільного минулого.

а) **Перша підгрупа:** ті «бізнесмени-політики», у кого показник ступеня центральності за бізнес-зв'язками значно вище, ніж за іншими можливими вимірами спільного минулого. Таку ситуацію спостерігаємо, якщо представники політичної еліти мають не надто значний досвід входження до структур державної влади, або якщо їх досвід у бізнесі значно довший за досвід політичної діяльності (*Вілкул, Прасолов, Ахметов, Глущенко, Глазунов, та ін.*).

Таблиця 3.1.. Підгрупа 1 серед «бізнесменів-політиків», значення ступеня центральності за кожним типом зв'язку спільного минулого

	Політичні	Економічні	Неприбуткова діяльність	Освітні
<i>Середнє</i>	6.289	0.354	3.455	1.203
Максимум (у мережі всіх 504 акторів)	82.000	18.000	39.000	14.000
Ахметов	7.000	18.000	5.000	6.000
Бевзенко	0.000	4.000	0.000	3.000
Білий	6.000	5.000	0.000	6.000
Бойко	2.000	3.000	0.000	0.000
Вілкул	0.000	7.000	1.000	0.000
Воропаєв	7.000	3.000	0.000	2.000
Глазунов	1.000	3.000	0.000	0.000
Глущенко	0.000	5.000	0.000	6.000
Гривковський	0.000	4.000	7.000	0.000
КолесніковД	2.000	3.000	0.000	0.000
Малишев	4.000	3.000	0.000	2.000
ПавленкоСГ	6.000	4.000	6.000	0.000
Прасолов	0.000	6.000	0.000	1.000
Пригодський	6.000	4.000	0.000	0.000
Чечетов	4.000	5.000	0.000	0.000
Шмідт	0.000	4.000	5.000	0.000

б) **Друга підгрупа:** включає тих, чий ступінь центральності за політичними зв'язками значно вищий за середній серед «бізнесменів-

політиків». У деяких випадках велика кількість політичних зв'язків зумовлюється їх значним досвідом роботи в органах державної влади, наприклад, у Верховній Раді України попередніх скликань чи у профільних міністерствах. Потенційно, це ті, хто за патерном циркуляції є «довгожителлями», про яких ітиметься нижче, у підрозділі 3.2.4.. Також актори у **другій підгрупі** якщо були членами парламенту попередніх скликань, то входили до різних комітетів, тобто мали змогу отримати досвід співпраці із більшою кількістю колег, ніж ті, хто працював в одному комітеті. У них тільки 1-3 бізнес-зв'язки (це може бути робота в одному і тому самому підприємстві державної власності), що є значно менше за кількість бізнес-зв'язків у акторів **першої підгрупи**; але це не можна інтерпретувати як низьку економічну активність, адже офіційні біографії можуть не містити вичерпної інформації щодо володіння акціями, цінними паперами та інші бізнес-активи представників політичної еліти.

Таблиця 3.2.. Підгрупа 2 серед «бізнесменів-політиків», значення ступеня центральності за кожним типом зв'язку спільного минулого

	Політичні	Економічні	Неприбуткова діяльність	Освітні
<i>Середнє</i>	<i>6.289</i>	<i>0.354</i>	<i>3.455</i>	<i>1.203</i>
Максимум (у мережі всіх 504 акторів)	82.000	18.000	39.000	14.000
Бабурін	24.000	2.000	0.000	0.000
Білорус	14.000	1.000	2.000	3.000
БурякОВ	19.000	1.000	0.000	5.000
Васадзе	21.000	2.000	0.000	0.000
Демянко	18.000	1.000	0.000	0.000
Довгий	21.000	2.000	0.000	6.000
Жеваго	16.000	3.000	3.000	2.000
Звягільський	17.000	2.000	4.000	0.000
Лабунська	15.000	1.000	0.000	0.000
Лук'янов	19.000	2.000	0.000	1.000
Осика	31.000	2.000	0.000	0.000
Третьяков	38.000	3.000	0.000	0.000

в) **Третя підгрупа:** складається з тих акторів, чий ступінь центральності високий не тільки за політичними зв'язками, але і за спільним

минулим у неприбутковій діяльності (філантропія, партії та громадські організації, спорт, науково-дослідна діяльність, тощо). Ця підгрупа дещо подібна до **другої** завдяки високим показникам ступеня центральності у політичній сфері, що зумовлено їх входженням до органів влади національного та регіонального значення у минулому, наприклад у ролі депутатів ВР України попередніх скликань (*Янковський, Соколов, Скудар, КлючевАР, Колесніков, Гудима, Богдан, тощо*).

Таблиця 3.3.. Підгрупа 3 серед «бізнесменів-політиків», значення ступеня центральності за кожним типом зв'язку спільного минулого

	Політичні	Економічні	Неприбуткова діяльність	Освітні
<i>Середнє</i>	6.289	0.354	3.455	1.203
Максимум (у мережі всіх 504 акторів)	82.000	18.000	39.000	14.000
Богдан	0.000	1.000	10.000	0.000
Гудима	19.000	4.000	24.000	3.000
КлючевАР	20.000	2.000	17.000	7.000
Колесніков	10.000	1.000	8.000	2.000
Скудар	20.000	1.000	15.000	2.000
Соколов	12.000	1.000	15.000	7.000
Стецьків	8.000	1.000	27.000	4.000
Янковський	28.000	1.000	15.000	1.000

Подальший аналіз підгрупи з 79 «бізнесменів-політиків» щодо входження до парламентських комітетів ВР України 6-го скликання виявив такі результати. Станом на кінець 2007 р. у структурі українського парламенту було п'ять основних комітетів, що формували законодавчу діяльність для економічного розвитку держави:

- 1) Комітет з питань економічної політики,
- 2) Комітет з питань бюджету,
- 3) Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва,
- 4) Комітет з питань фінансів та банківської діяльності
- 5) Комітет з питань податкової та митної політики

Ще три комітети також впливали на законодавче забезпечення економічного розвитку країни, окремих регіонів та міжнародної співпраці:

- б) Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки,
- 7) Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин
- 8) Комітет з питань транспорту і зв'язку.

Ці вісім комітетів із загальної кількості (27 комітетів станом на кінець 2007 року) привернули увагу більш, ніж половини 79 акторів з «бізнесменів-політиків»: 49 осіб після виборів до Верховної Ради України в 2007 році стали членами зазначених восьми комітетів економічного спрямування (табл. 3.4.). У перші п'ять комітетів увійшли від 6 до 10 акторів у кожен, у наступні три – ще по 3-10 осіб з «бізнесменів-політиків». І що важливо, ці актори увійшли до комітетів в не лише як регулярні члени комітету: 26 із 49 зайняли посади голови комітету, заступників голів комітетів (у т.ч. перші заступники голів комітетів), голови підкомітетів – і на цих посадах отримали ширші повноваження для впливу на законотворчу діяльність регулярних членів комітету та формування порядку денного під час регулярних засідань комітету.

Ці результати підтримують тезу про те, що представники політичної еліти, пов'язані через бізнес до входження до органів державної влади, здобули після виборів 2007 року ще більше впливу на економічну ситуацію в Україні. Хоча можливою є і така інтерпретація: завдяки досвіду у бізнесі, ці особи зайняли керівні позиції у парламентських комітетах економічного спрямування.

Тож, вони здобули більше можливості впливати на розвиток економіки через законодавчі ініціативи. Детальніше про взаємопов'язаність вимірів спільної законотворчої діяльності та спільного минулого у бізнесі йтиметься у підрозділі 3.2.2.

Таблиця 3.4.. Входження «бізнесменів-політиків» до парламентських комітетів (кількість осіб у комітеті, станом на кінець 2007 року)

Комітет у Верховній Раді України 6-го скликання	Голова комітету	1-й заступник голови комітету	Заступник голови комітету	Секретар комітету	Голова підкомітету	Член комітету	Загальна кількість акторів
Комітет з питань економічної політики	0	1	1	0	3	3	8
Комітет з питань бюджету	0	0	0	0	2	4	6
Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва	0	1	1	1	2	2	7
Комітет з питань фінансів та банківської діяльності	0	0	3	1	2	0	6
Комітет з питань податкової та митної політики	0	0	1	0	2	0	3
Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки	0	1	1	0	0	8	10
Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин	0	0	1	0	0	2	3
Комітет з питань транспорту і зв'язку	1	1	0	0	0	4	6
Комітет з питань свободи слова та інформації	0	1	0	0	1	3	5
Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи	0	0	1	1	1	1	4
Комітет у закордонних справах	1	0	0	0	1	1	3
Комітет з питань правосуддя	0	0	0	1	1	1	3
Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією	0	0	0	0	1	1	2
Комітет з питань правової політики	0	0	0	0	0	2	2
Комітет з питань охорони здоров'я	0	0	0	0	0	2	2
Комітет з питань національної безпеки і оборони	0	0	1	0	0	0	1
Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів	0	0	1	0	0	0	1
Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики	0	0	0	0	0	1	1
Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України	0	0	0	0	1	0	1
Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності	0	0	0	0	1	0	1
Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування	0	0	0	0	1	0	1
Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму	0	0	0	0	1	0	1
Комітет з питань соціальної політики та праці	0	0	1	0	0	0	1
Загальна кількість акторів на посадах Голови / Заступника голови/Секретаря комітету, Голови підкомітету, члену комітету .	2	5	12	4	20	35	78*

* Арсеній Яценюк був включений до підгрупи «бізнесменів-політиків», але на кінець 2007 року він не входив до жодного комітету, оскільки був обраний Головою Верховної Ради України 6-го скликання. з грудня 2007 року по листопад 2008 року, тому загальна сума всіх «бізнесменів-політиків» із розподілом по комітетах становить 78 акторів.

Додатково було виокремлено одновимірну мережу афіліацій 79 «бізнесменів-політиків», а саме організацій у бізнесі та політиці для цієї

підгрупи акторів. Це було зроблено для виявлення найбільш важливих політичних установ регіонального та національного рівня, організацій та підприємств, через які ця підгрупа представників політичної еліти є пов'язаною, а отже виявлення тих афіліацій, які могли бути ключовими для рекрутингу до мережі політичної еліти в 2007 році. Загалом, було виокремлено 48 бізнес афіліацій та 20 політичних афіліацій регіонального та національного рівня (Kostiuchenko, 2012). У табл. А.3.1.-А.3.2. у Додатку А наведено повний перелік всіх виявлених афіліацій бізнесу і політики між 79 акторами підгрупи «бізнесмени-політики». Для зручності візуалізації повні назви було замінено кодами, де В означає бізнес афіліацію, а S – політичну афіліацію.

Для виявлення найбільш важливих афіліацій було розраховано показники центральності – ступінь та серединність, для виявлення як важливості для близько і безпосередньо зв'язаних акторів (ступінь центральності), так і для виявлення афіліацій-брокерів (серединність), які пов'язували інші групи афіліацій.

Показники центральності для парламентських комітетів попередніх скликань та регіональних органів виконавчої та законодавчої влади демонструють, що група «бізнесменів-політиків» вважала комітет з питань економічної політики (S13) найбільш привабливим для початку кар'єри у політиці національного рівня. Ще одною популярною інституцією, якщо зважати на ступінь центральності, є Донецька обласна рада (S17). Усі інші організації, які опинилися в ТОП-10 за значенням ступеня центральності, це є прибуткові організації – бізнеси, компанії, зокрема ті, які входять до групи компаній Систем Кепітал Менеджмент (SCM), де основним акціонером є Рінат Ахметов, найбагатший українець, який також був депутатом Верховної Ради від «Партії регіонів» на момент дослідження.

Якщо брати інший вимір центральності – серединність, то комітет з питань економічної політики (S4, S13) та комітет з питань бюджету (S7, S11) у Верховній Раді 4-го та 5-го скликань (тобто, з 2002 року) є у ТОП-10 за серединністю у міжорганізаційній мережі через «бізнесменів-політиків», що

доводить їхню важливу стратегічну роль для зв'язку кластерів з підприємствами. Але найвищу серединність має Донецька обласна рада (S17). Одним із пояснень такого результату може бути те, що регіональна група зі Східної України активно увійшла до владних структур національного рівня, таким чином пов'язавши «донецький» регіональний кластер з центральними органами влади у Києві.

Таблиця 3.5.. ТОП-10 організацій за ступенем центральності в міжорганізаційній мережі «бізнесменів-політиків»

Код	Назва організації	Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)
S13	ВР V, Ком-т з економічної політики	23,88
S17	Донецька обласна рада	20,90
B1	"SCM", ЗАТ	20,90
B8	"Дружківське рудоуправління"	19,40
B12	"Єнакіївський металургійний завод"	19,40
B22	"Металургійний комбінат «Азовсталь»", ВАТ	19,40
B23	"Метінвест Холдинг"	19,40
B7	"Донбасенерго" ДАЕК	17,91
B39	"Східенерго"	17,91
B41	"Техрем-Поставка"	17,91

Таблиця 3.6.. ТОП-10 організацій за серединністю в міжорганізаційній мережі «бізнесменів-політиків»

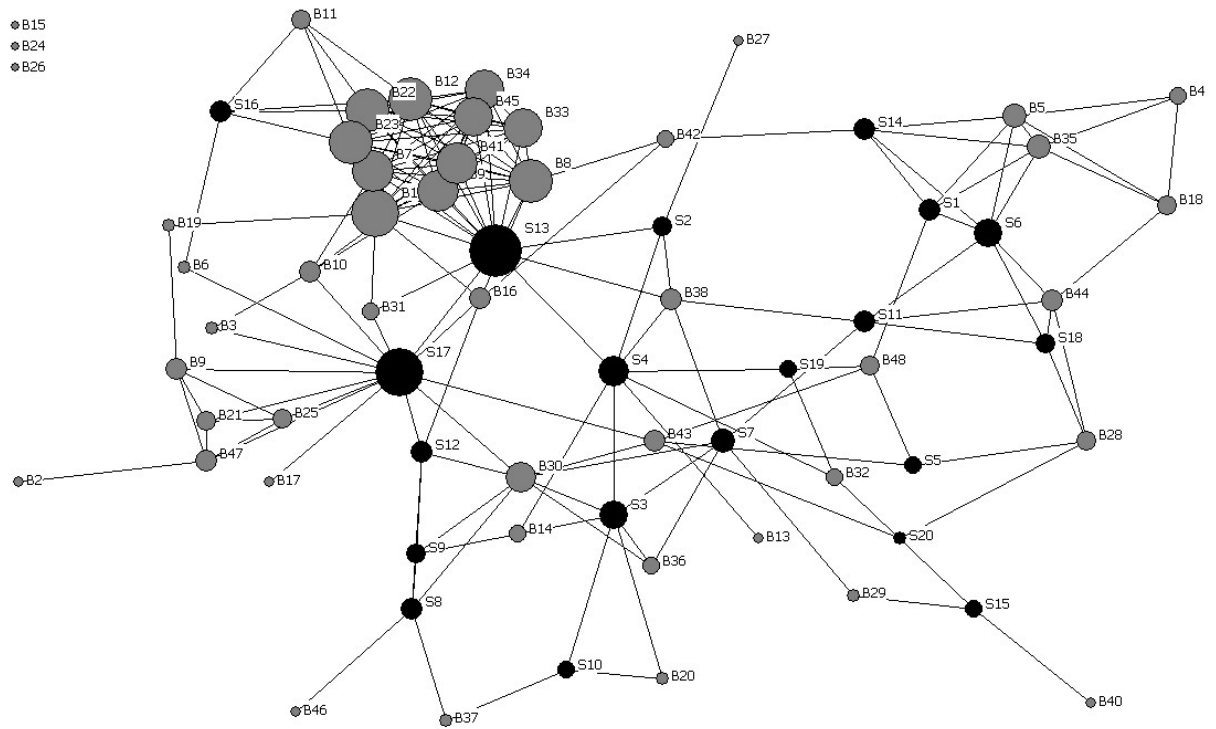
Код	Назва організації	Нормалізована серединність (NrmBetweenness)
S17	Донецька обласна рада	28,94
S13	ВР V, Ком-т з економічної політики	25,40
S4	ВР IV, Ком-т з економічної політики	14,33
B30	"НБУ"	12,61
S11	ВР V, Ком-т з бюджету	10,07
B43	"Укрпідшипник"	9,84
S7	ВР IV, Ком-т з бюджету	9,48
B38	"Стирол", концерн	7,78
S3	ВР III, Ком-т у закордонних справах	7,55
B42	"Укрвогнетрив"	6,80

Треба зазначити, що у ТОП-10 організацій за ступенем центральності потрапили тільки дві державні структури (комітет з питань економічної

політики Верховної Ради 5-го скликання та Донецька обласна рада). А от в ТОП-10 за серединністю увійшли тільки 3 підприємства (В43, В38, В42). До певної міри це свідчить про з'єднувальний потенціал регіональних органів влади та профільних комітетів Верховної Ради, які стають «мостами» між бізнесом у різних галузях економіки.

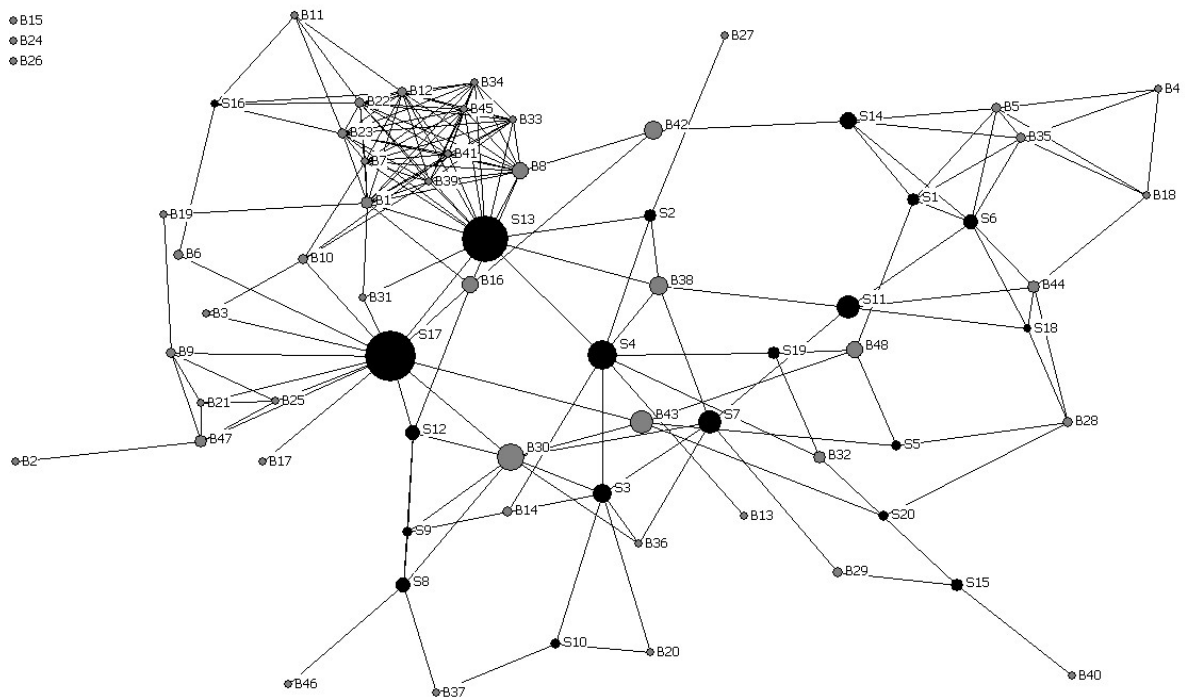
Результати візуалізації найбільш популярних афіліацій (організацій, компаній, установ тощо) показані на рис. 3.1.-3.2., з атрибутами сфери діяльності (колір) та значенням показників центральності (розмір фігур).

Наступним кроком була перевірка наявності кластеризації за зв'язаними підгрупами у міжорганізаційній мережі спільних афіліацій в політиці і бізнесі. Для виявлення кластерів було застосовано алгоритм Гірван-Ньюмана. Цей алгоритм було розроблено Мішень Гірван та Марком Ньюманом для визначення підгруп на основі видалення мостів – ребер із найвищою серединністю ребра (edge betweenness) між підгрупами (Girvan & Newman, 2002). На відміну від інших алгоритмів для визначення зв'язаних підгруп цей базується на центральності не акторів, а зв'язків – визначення зв'язаних підгруп у мережі відбувається як розділення мережі на кластери шляхом вилучення найсильніших ребер – зв'язків з найвищою серединністю. Алгоритм дозволяє як специфікацію певної кількості кластерів (наприклад, 2 або 3 кластери), так і визначення різних рішень за кількістю кластерів та подальший вибір такого рішення, яке має найкращу за goodness-of-fit. Результат із 5 кластерами є найкращим серед усіх знайдених рішень (загалом знайдено від 2 до 10 кластерів). Модель із 5-ма кластерами без ізолятів має goodness-of-fit: $Q=0.557$.

Примітки: Тип афіліації відповідає атрибутам – кольору: сірий – бізнес, чорний – політичні установи. Розмір фігур відповідає ступеню центральності. Візуалізація методом spring-embedding, за алгоритмом Gower scaling.

Рис. 3.1. Афіліації за ступенем центральності в політичному та економічному вимірах спільного минулого

Примітки: Тип афіліації відповідає атрибутам – кольору: сірий – бізнес, чорний – політичні установи. Розмір фігур відповідає серединності. Візуалізація методом spring-embedding, за алгоритмом Gower scaling.

Рис.3.2. Афіліації за серединністю в політичному та економічному вимірах спільного минулого

На рис. 3.3. нижче представлено візуалізацію міжорганізаційної мережі з п'ятьма кластерами, та із трьома ізолятами у верхньому лівому куті, які не було визначено як кластер (як зв'язану підгрупу).

Кластер 1: підгрупа з навколо СКМ містить кілька підприємств у галузі металургії, виробництва енергії, вуглевидобування і машинобудування, більшість з яких розташована на Донбасі; також до кластеру входить Донецька обласна адміністрація та комітет з питань регіональної політики у Верховній Раді 5-го скликання.

Кластер 2: включає інші підприємства Донбасу (наприклад, “Емброд Україна” та “Межрегіональний Промисловий Союз”, які асоціюються з Антоном Пригодським, «сірим кардиналом», близьким на той час до президента В.Януковича, разом із Донецькою обласною радою та Комітетом ВР України з питань регіональної політики 5-го скликання.

Кластер 3: в основному, до цього потрапили організації, з якими були афілійовані представники фракції БЮТ. Таким чином такі підприємства як «УкрАВТО» та група «Фінанси і кредит», опинилися в одному кластері з деякими парламентськими комітетами попередніх скликань, зокрема комітетом у закордонних справах (ВР 3-го скликання), з питань бюджету (ВР 4-го скликання), правової політики (ВР 4-го скликання), та з питань фінансів і банківської діяльності (ВР 4-го скликання).

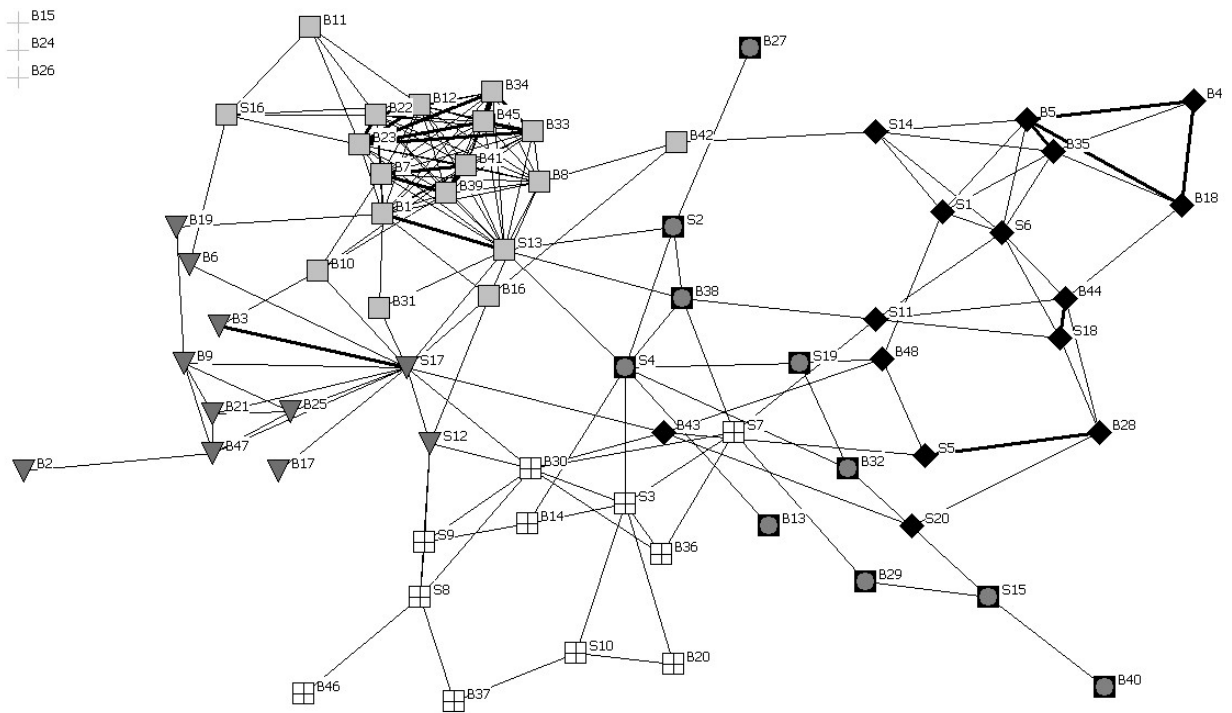
Кластер 4: містить кілька державних підприємств, де представники політичної еліти були керівниками або членами наглядових рад (наприклад, «Нафтогаз України» та «Укртелеком»), а також «Укрпідшипник», який пов'язаний з братами Андрієм та Сергієм Ключевими з «Партії регіонів». Тому не дивує наявність у цьому кластері комітету з питань палива та енергетики (ВР 4-го скликання) та міністерства палива та енергетики разом із комітетом з питань бюджету (ВР 5-го скликання) та комітетом з промислової політики та підприємництва (ВР 5-го скликання).

Кластер 5: до нього увійшли комітет з питань економічної політики Верховної Ради України 3-го та 4-го скликань, два великих промислових підприємства (“НОРД Груп”, виробник товарів тривалого вжитку, та “Концерн Стирол”, велике хімічне виробництво) разом із організатором фестивалю “Таврійські Ігри”, Національною телерадіокомпанією України (зараз – НСТУ), та комітетом з питань свободи слова та інформації у Верховній Раді України 5-го скликання.

Таблиця 3.6.. Зв’язані підгрупи (кластери) афіліацій «бізнесменів-політиків», визначені за алгоритмом Гірван-Ньюмана

Кластер 1 	Кластер 2 	Кластер 3 	Кластер 4 	Кластер 5 	Ізоляти
B2	B1	B14	B4	B13	B15
B3	B7	B20	B5	B27	B24
B6	B8	B30	B18	B29	B26
B9	B10	B36	B28	B32	
B17	B11	B37	B35	B38	
B19	B12	B46	B43	B40	
B21	B16	S3	B44	S2	
B25	B22	S7	B48	S4	
B47	B23	S8	S1	S15	
S17	B31	S9	S5	S19	
S12	B33	S10	S6		
	B34		S11		
	B39		S14		
	B41		S18		
	B42		S20		
	B45				
	S13				
	S16				

Ці кластери різняться за кількістю організаційних акторів і включають від 10 до 18 організацій. Деякі кластери більш гомогенні з точки зору представленості бізнесу, тобто підприємств (кластери 1 і 2), у той час як інші включають як економічні, так і політичні організації (кластери 3 та 4). Зв’язані підгрупи мають виражену регіональну специфіку: наприклад, чітко виокремлюється кластер політичних установ та бізнес-організацій Донбасу.

* Кластеризацію здійснено за алгоритмом Гірван-Ньюмана (Girvan-Newman); форма і колір фігур відповідає кластерам, які було виділено алгоритмом. Результат із виділенням 5 кластерів є найбільш відповідним серед усіх, від 2 до 10 кластерів. (Модель із 5-ма кластерами, без ізолятів: $Q=0.557$).
 ** Візуалізація методом spring-embedding, з Gower scaling.

Рис. 3.3.. Зв'язані підгрупи (кластери) афіліацій «бізнесменів-політиків»

Отже, у результаті аналізу зв'язків на основі спільного минулого у групі «бізнесменів-політиків» виявлено три підгрупи за ступенем центральності: перша – активні бізнесмени, у котрих набагато менше зв'язків інших типів; друга – ті, хто має багато бізнес-зв'язків та політичних зв'язків; третя – добре пов'язані з іншими ще і завдяки спільній неприбутковій діяльності на додачу до бізнес та політичних зв'язків. Крім того, «бізнесмени-політики» займали ключові позиції у комітетах економічного спрямування у ВР України 6-го скликання, отримавши таким чином можливість законодавчо впливати на економічний розвиток держави та окремих регіонів.

3.1.2. Зв'язки між колишніми комсомольцями та партійними активістами

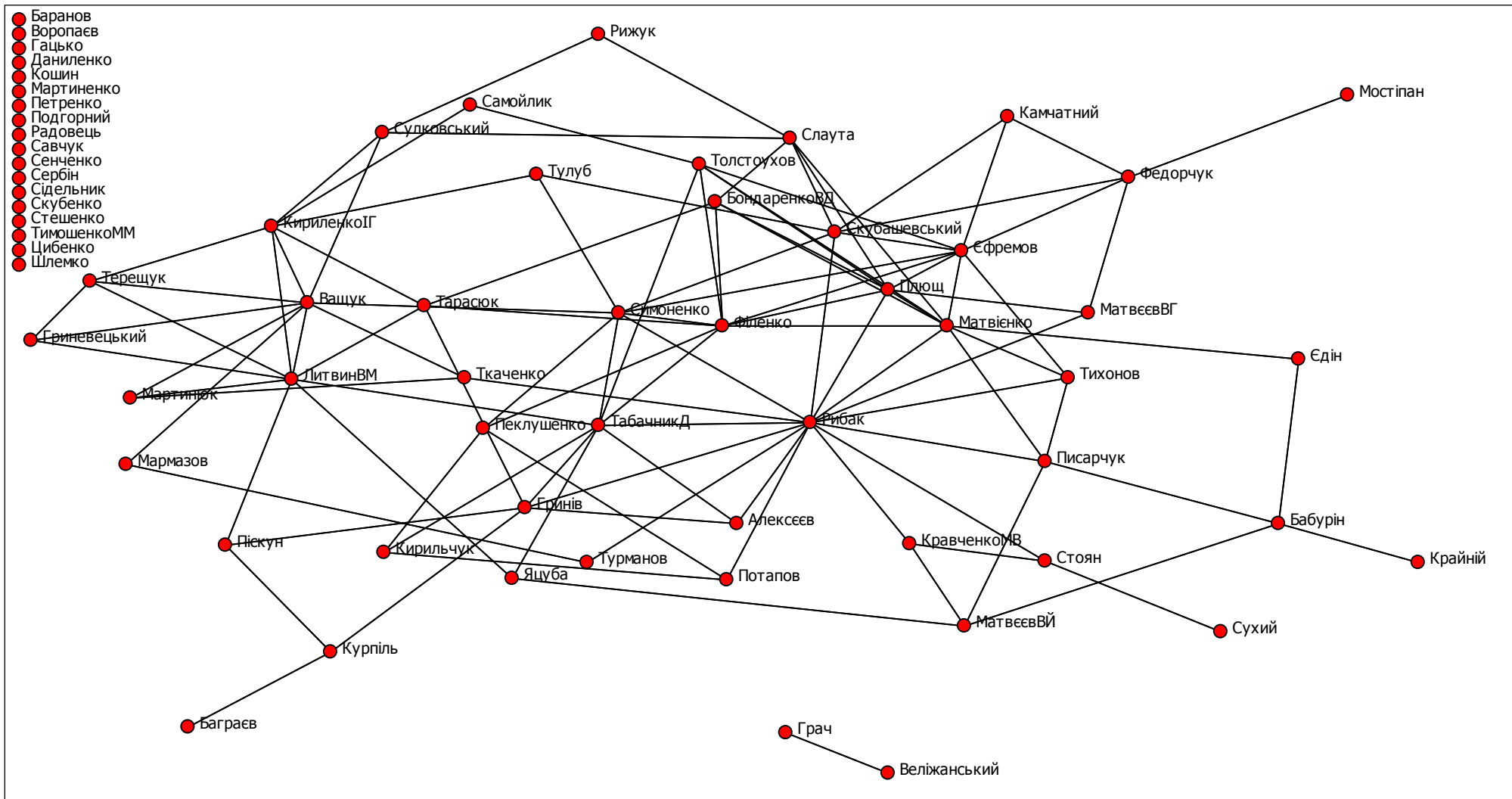
Серед представників політичної еліти, які займали найвищі пости у законодавчій та виконавчій гілках влади у 2007-2010 рр. було кілька десятків

тих, хто має досвід комсомольської діяльності або хто був активістом КПУ до 1991 року. Питання полягає у тому, наскільки ці індивіди взаємопов'язані у всій мережі еліти, тобто чи їхні комсомольський та партійний досвід може якимось чином допомагати їм у політичній діяльності після розпаду СРСР. З цією метою важливо перевірити їх інтегрованість у загальну мережу політичної еліти та розрахувати показники центральності.

Із загальної сукупності акторів (504) було виокремлено підгрупу з 80 акторів, тобто близько 16% із загальної сукупності, які, згідно з біографічними даними, мали досвід активної комсомольської або партійної діяльності до 1991 року. Для цього кожна біографія була проаналізована на предмет входження того чи іншого представника української політичної еліти до регіональних чи республіканських комсомольських або партійних осередків на таких посадах, як секретарі усіх рівнів, заступники секретарів, керівники різних напрямків або інструктори/радники, тощо.

Варто зазначити, що біографічні патерни цих представників еліти розрізняються між собою, оскільки побудова саме партійної кар'єри тривала роками, тому посаду у комсомольській чи партійній організації могли розглядати як тимчасове місце, важливе для подальшої наукової чи іншої роботи.

Вік колишніх комсомольських та партійних активістів на момент дослідження варіювався від 45 до 73 років, але половину підвибірки складають ті, кому в 2007 році виповнилося 50-60 років. Щодо фракційної належності, то третина за них входили до «Блоку Юлії Тимошенко» (N=23), ще третина до «Партії регіонів» (N=21). Ще 15 осіб продовжили свою діяльність у Комуністичній Партії України (КПУ) після 1991 року та увійшли до фракції КПУ у Верховній Раді України 6-го скликання в 2007 році. У цю підвибірку потрапило тільки троє жінок.

* Візуалізовано всі типи зв'язків на основі спільного минулого (використано алгоритм SpringEmbedding та Gower scaling).

Рис. 3.4.. Зв'язки колишніх комсомольських та партійних активістів у мережі української політичної еліти

Таблиця 3.7.. Щільність підгрупи комсомольських та партійних активістів та зв'язаність між підгрупами

	Щільність підгрупи та між підгрупами (density)
Підгрупа комсомольських та партійних активістів	4,49%
Підгрупа тих, хто не мали досвіду активізму в Комсомолі та/або КПУ	1,86%
Підгрупа комсомольських та партійних активістів * Підгрупа тих, хто не мали досвіду активізму в Комсомолі та/або КПУ	2,26%

Для визначення найбільш впливових акторів було також розраховано показники ступеня центральності та серединності: як для підвибірки (80 колишніх комсомольських та партійних активістів), так і для мережі загалом (504 акторів). ТОП-10 акторів за обома вимірами центральності та для обох підгруп подано у табл. 3.8. та 3.9.. Порівняння показників центральності розрахованих для підвибірки комсомольських та партійних активістів та цих самих акторів у вибірці загалом демонструє, наскільки вони є важливими – локально та для мережі еліти загалом.

Отже, деякі представники політичної еліти, які були комсомольськими чи партійними активістами, є ключовими як за ступенем центральності, так і за серединністю (*Рибак, Ващук, Матвієнко, Ларін, ЛитвинВМ, Симоненко*), тобто потенційно їх вони мають більшу впливовість на пряме оточення (локальна впливовість) та на мережу загалом – оскільки зв'язують різні підгрупи мережі (глобальна впливовість). Тут важливо розрізняти, чи актор є центральним завдяки своєму віку і, відповідно, довшому досвіду співпраці із іншими «довгожителлями», або він чи вона можуть впливати на інших завдяки накопиченому капіталу.

Таблиця 3.8.. Ступінь центральності колишніх комсомольських та партійних активістів у мережі політичної еліти України

Актор	Вік на 2007	Фракція	Ступінь центральності у підвибірці колишніх комсомольських та партійних активістів	Ступінь центральності у загальній мережі за 5-ма типами біографічних зв'язків
<i>Рибак</i>	63	ПР	18	57
<i>Ларін</i>	47	ПР	12	34
<i>Матвієнко</i>	56	НУНС	12	34
<i>Єфремов</i>	55	ПР	11	27
<i>Ващук</i>	62	НБЛ	10	39
<i>Філенко</i>	54	БЮТ	10	28
<i>ЛитвинВМ</i>	53	НБЛ	9	38
<i>Плющ</i>	68	НУНС	9	22
<i>ТабачникД</i>	46	ПР	9	32
<i>Симоненко</i>	57	КПУ	8	25

*Мережу було проаналізовано як вимірну, у таблиці наведено ненормалізовані показники центральності

Таблиця 3.9.. Серединність колишніх комсомольських та партійних активістів у мережі політичної еліти України

Актор	Вік на 2007	Фракція	Серединність у підвибірці колишніх комсомольських та партійних активістів	Серединність у загальній мережі за 5-ма типами біографічних зв'язків
<i>Рибак</i>	63	ПР	490,2	2736,4
<i>Матвієнко</i>	56	НУНС	123,3	1095,8
<i>Ларін</i>	47	ПР	106,3	919,6
<i>ЛитвинВМ</i>	53	НБЛ	105,0	812,6
<i>Ващук</i>	62	НБЛ	103,8	1118,2
<i>ТабачникД</i>	46	ПР	99,8	955,3
<i>МатвеєвВГ</i>	66	КПУ	94,3	322,5
<i>Гринів</i>	48	БЮТ	89,9	1712,8
<i>Писарчук</i>	54	ПР	76,8	141,0
<i>Симоненко</i>	57	КПУ	73,5	672,8

Якщо порівнювати показники центральності, порашовані у підвибірці з 80 акторів та для мережі загалом, виявляється дехто з колишніх комсомольських / партійних активістів краще зв'язані із такими ж акторами, які мали досвід комсомольської чи партійної діяльності, або навпаки – краще інтегровані у мережу зв'язків з тими, хто такого досвіду не мали. Наприклад, *ЛитвинВМ* та *ТабачникД* були краще зв'язані із акторами у всій мережі, тоді

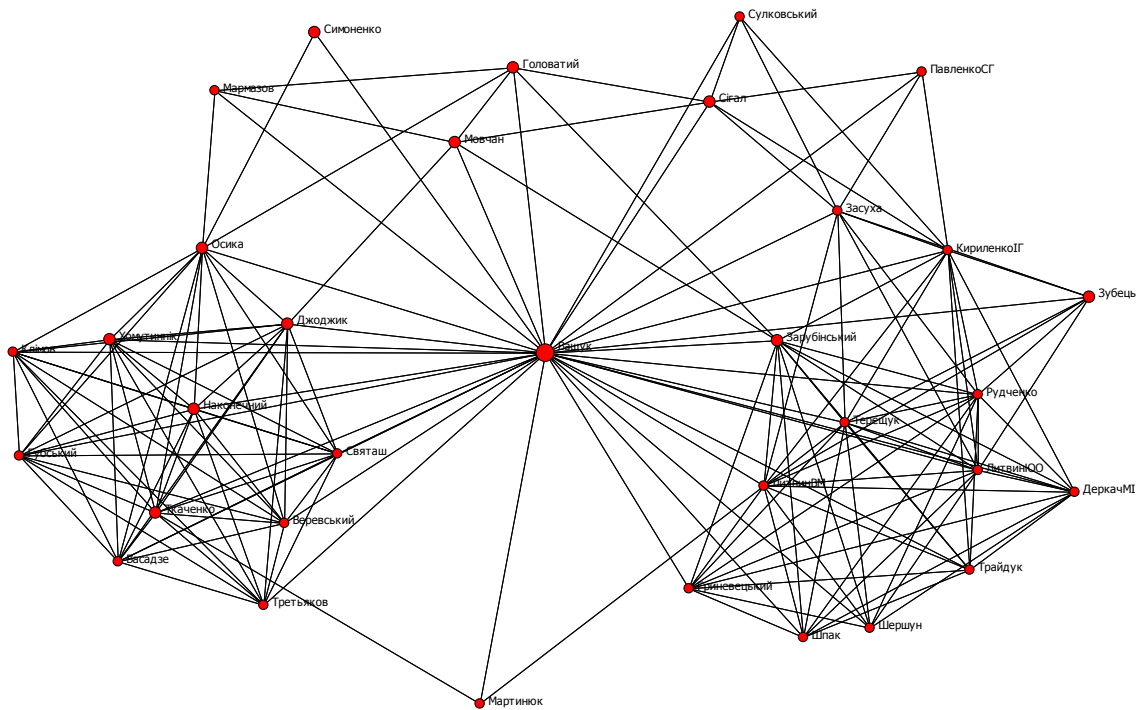

Рис. 3.6.. Его-мережа: *Ващук*

Отже, колишні комсомольські та партійні активісти залишаються серед владної еліти, частка їх серед високопосадовців законодавчої та виконавчої гілок влади складає 16%. Вони добре зв'язані завдяки спільному минулому у різних сферах діяльності, дехто з них є достатньо ключовим у загальній агрегованій мережі еліти, якщо враховувати усі п'ять типів зв'язків та 504 акторів. Але показники центральності свідчать про незначний рівень можливої впливовості (локальної чи глобальної), тож залишаються відкритими питання про їх реальну впливовість у мережі політичної еліти та про зумовленість такого впливу минулою активністю у Комсомолі та КПУ. Крім того, ті актори, які в один період закінчували Вищу Партійну Школу, могли на момент дослідження дистанціюватися одне від одного, стати не настільки близькими за поглядами/ цілями, як можливо були до 1991 року.

3.1.3. Жінки та чоловіки у мережі спільного минулого

Політика належить до основних сфер суспільного життя, що традиційно характеризуються чоловічим домінуванням і усталеними

патріархатними стереотипами (Марценюк, 2015). Надто цей бар'єр для представленості жінок на вищих позиціях політичної влади наявний у пост-радянських суспільствах (Matland & Montgomery, 2003), для яких друга хвиля фемінізму не була характерною, тож критичне переосмислення «скляної стелі» та «подвійної зайнятості» як чинників, що заважають жінкам обіймати високі керівні посади, стало частиною і академічного, і активістського дискурсу значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи та США.

Протягом 1990-2010 рр. частка жінок в українському парламенті не перевищувала 10%, тобто Верховна Рада України характеризується майже суцільним домінуванням чоловіків.

Таблиця 3.10.. Склад Верховної Ради України за статтю, 1990-2010 рр.
(Марценюк, 2007, сс. 55-56)

Рік виборів	Відсоток жінок	Відсоток чоловіків
1990	3	97
1994	5,7	94,3
1998	8,1	91,9
2002	5,1	94,9
2006	8,5	91,5
2007	8,2	92,2

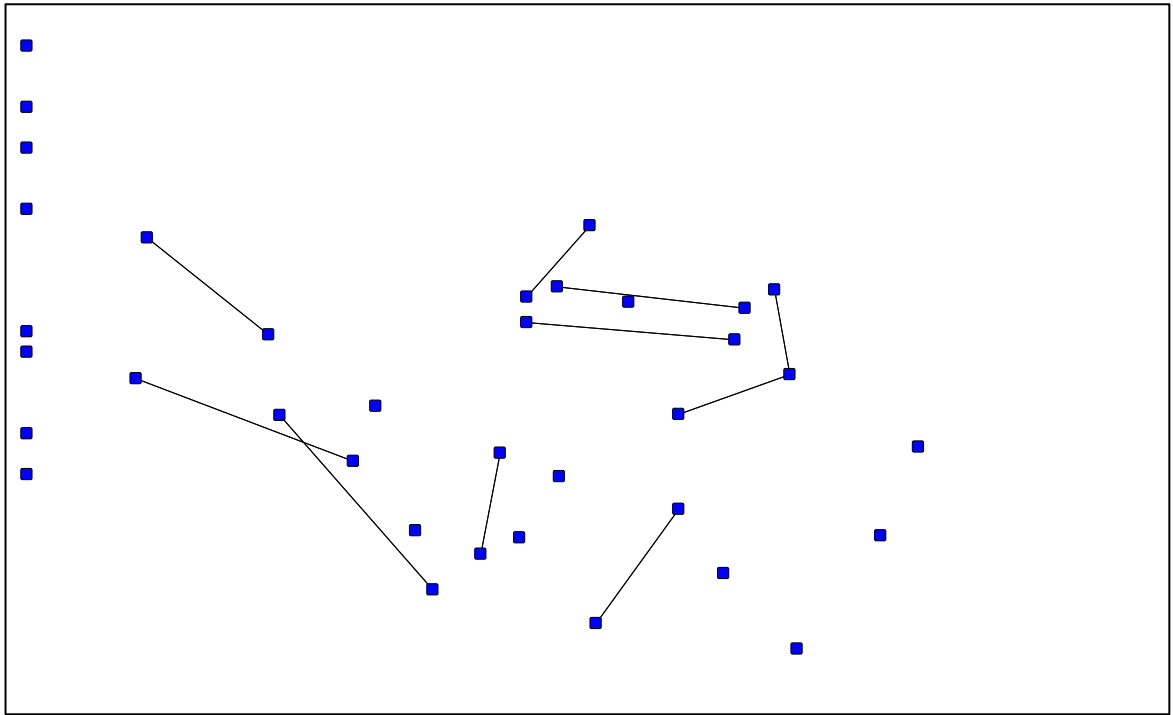
Дані щодо зв'язків спільного минулого у політичній, економічній, неприбутковій, освітній сферах дали можливість оцінити ступінь інтегрованості жінок у мережу політичної еліти України в 2007-2010 рр.. Щоб оцінити підтримку участі жінок у політиці на мікрорівні, а також їхню потенційну впливовість у політичній еліті, здійснювався аналіз зв'язків як мережі між жінками, так і порівняння їхніх особистих (его-)мереж, тобто прямої взаємодії із усіма іншими акторами мережі (Scott, 2000 (1991), pp. 69-71). Попередньо було здійснено частковий аналіз его-мереж п'ятох жінок-депутаток різних фракцій як окреме case-study (Марценюк & Костюченко, 2010).

Для порівняння зв'язаності підгруп жінок і чоловіків у мережі політичної еліти агреговану матрицю усіх зв'язків на основі спільного минулого було розділено за статтю та візуалізовано окремо як два окремі графи (рис. 3.7. і 3.8.). Порівняння двох графів ілюструє суттєву відмінність між зв'язаністю жінок і чоловіків у вищих органах державної влади: малочисельні зв'язки між жінками поодинокі зустрічаються в політичній, громадській та освітній сферах, у той час, як мережа різних типів зв'язків між чоловіками є щільнішою, тобто її функціонування потенційно може бути досить тривалим і усталеним.

Таблиця 3.11.. Щільність підгруп жінок і чоловіків, міжгрупова зв'язаність

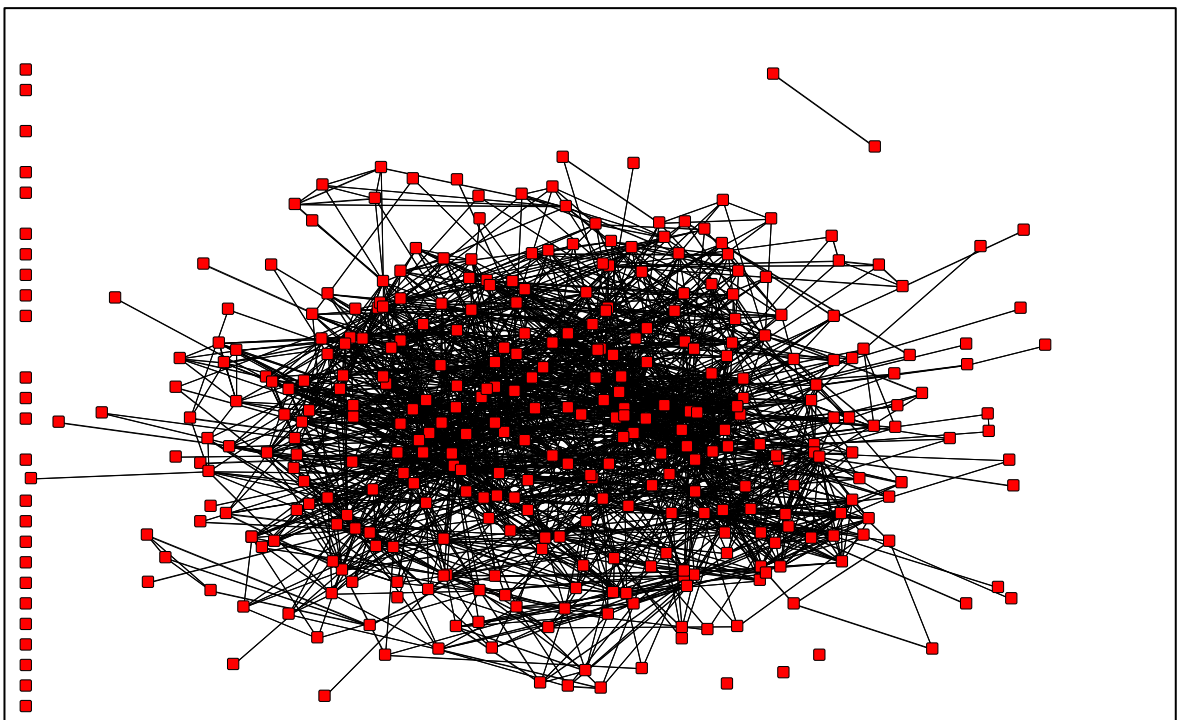
	Щільність (density) <i>підгрупи та між підгрупами</i>
<i>чоловіки</i>	2,2%
<i>жінки</i>	1,3%
<i>чоловіки * жінки</i>	1,9%

При порівнянні кейсів для України та Грузії в іншому дослідженні було виявлено, що слабша зв'язаність через зв'язки спільного минулого для жінок в мережі політичної еліти в Україні не є характерною для підгрупи жінок в мережі політичної еліти Грузії (Kostiuchenko, Martsenyuk, & Oksamytna, 2015).

Примітка: візуалізовано всі типи зв'язків на основі спільного минулого

Рис. 3.7.. Зв'язки спільного минулого між жінками в мережі політичної еліти

Примітка: візуалізовано всі типи зв'язків на основі спільного минулого

Рис. 3.8.. Зв'язки спільного минулого між чоловіками в мережі політичної еліти

Для оцінки потенційної впливовості у мережі з низки показників центральності (centrality measures), які базуються на взаємному розташуванні акторів та можливостях одного актора прямо чи опосередковано взаємодіяти із іншими (Scott, 2000 (1991), pp. 74-75), використовувалися два показники: ступінь центральності та серединність. Як показано у табл. 3.12., обидва показники центральності для жінок в мережі політичної еліти мають значення як мінімум удвічі нижчі за значення тих самих показників для чоловіків.

Таблиця 3.12.. Показники ступеня центральності для ТОП-5 жінок та чоловіків в мережі спільного минулого

Чоловіки	Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)	Жінки	Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)
<i>ЯнуковичВФ</i>	11,33	<i>Ващук</i>	6,16
<i>Рибак</i>	10,14	<i>Герман</i>	4,97
<i>Гринів</i>	8,95	<i>Александровська</i>	4,77
<i>БондаренкоОФ</i>	8,75	<i>ТимошенкоЮВ</i>	4,37
<i>Доній</i>	8,75	<i>Білозір</i>	3,58

Порівняння его-мереж найбільш центральних жінок продемонструвало схожі мережеві структури: більше чоловіків, ніж жінок, у складі его-мереж цих жінок, та позиція жінок як гейткиперів, тобто висока серединність, зв'язування підгруп. Можна припустити, що на момент проведення дослідження зайняти найвищі посади в законодавчій та виконавчій владі для українських жінок було можливо завдяки включеності в чоловічі мережі політики національного рівня (Костюченко, Марценюк, & Оксамитна, 2014).

У підсумку аналізу мережі політичної еліти за статтю у вимірі біографічних зв'язків отримано такі результати:

- Зв'язки на основі спільного минулого між жінками в мережі політичної еліти малочисельні, натомість вони більше інтегровані у «чоловічі» мережі, що зокрема, частково пояснюється тим, що кількість чоловіків-депутатів у Верховній Раді в 11 разів більша за кількість жінок. Ще

одним із можливих пояснень цього може бути своєрідний механізм входження українських жінок до політичної сфери: через керівництво ієрархічними структурами, організованими за соціо-демографічними ознаками (жіночими організаціями, партіями відповідного спрямування); через роботу у прес-службах політичних партій чи окремих кандидатів у депутати. Для більш детальної типологізації механізмів входження жінок до політики це питання потребує подальшого вивчення – на більшій вибірці, та у порівнянні із відповідними даними для депутатів чоловічої статі.

- Потенційна впливовість (центральність) жінок у мережі політичної еліти, побудованій на основі спільного минулого, є значно нижчою за максимальну. Тим не менш, це не заважає їм займати керівні посади у комітетах та підкомітетах Верховної Ради. У даному випадку центральність як один із факторів впливу на ефективність законотворчої активності жінки у парламенті потребує більш детального аналізу, із використанням додаткових показників, як то вік, тривалість діяльності у політичній сфері або інші важливі факти з біографій депутатів парламенту.

3.1.4. Групи за патернами циркуляції після Помаранчевої Революції: «новачки» та «довгожителі»

Як зазначалося у Розділі 1, політичні зміни 2004-2005 рр. та події під назвою «Помаранчева революція»⁸ викликали низку дискусій серед фахівців у соціальних та політичних науках. Дехто з них припускав, що ті, хто займав найвищі владні позиції у державі, втримав свій статус після зміни політичного режиму і до сьогодні, тобто *відтворення еліт* мало місце радше, ніж циркуляція; інші були прибічниками думки про *циркуляцію заміщення* у

⁸ Назва «Помаранчева революція» у цій дисертаційній роботі в Україні кінця 2004-початку 2005 років, коли мало місце мирне протистояння громадян проти фальсифікації результатів чергових президентських виборів 2004 р. У грудні 2004 року під тиском суспільних протестів на вулицях українських міст тодішньою владою було вирішено провести повторне голосування, у результаті якого у січні 2005 року президентом України став Віктор Ющенко, кандидат від опозиції.

політичній еліті (Higley & Pakulski, 2000, p. 113), яка мала би статися у результаті Помаранчевої революції, згідно з обіцянками лідерів «помаранчевої команди».⁹ При першому варіанті сценарію представники політичної еліти мали би вміти втримуватися при владі навіть під час значних змін в країні, а в цьому міг би допомогти досвід «виживання» та утримання впливовості у період після 1991 року, а також досвід активної діяльності у комсомольських та партійних організаціях республіканського, обласного та місцевого значення.

Отже, за припущенням деяких науковців, події 2004-2005 років в політичному житті України могли суттєво не вплинути на склад політичної еліти після президентських виборів. Для перевірки цього та виявлення можливої циркуляції / відтворення в мережі української політичної еліти було виділено акторів які мають досвід активної діяльності у Комсомолі та КПУ, що було додано як атрибут (Костюченко, 2009). Було також здійснено порівняння їхніх «мережевих» портретів із оцінкою потенційної впливовості (центральності).

Питання сили зв'язку, що базується на попередній співпраці у партійних організаціях, порівняно із іншими типами зв'язків, залишається відкритим. Однак емпіричні дослідження демонструють особливість Комсомолу як своєрідного інкубатора для низки представників пострадянської бізнес та політичної еліт, і, що важливіше, інкубатором, що формував та відтворював мережі зв'язків (Wynnyckyj, 2003). Саме тому для визначення, наскільки колишні комсомольські та партійні активісти змогли втриматися при владі в умовах політичних змін – на зразок «Помаранчевої революції» - доцільно застосувати саме мережевий аналіз.

У результаті порівняння складу політичної еліти України за період 2002–2010 років було виділено кілька груп за *патернами циркуляції*. Весь

⁹ Наприклад, такі слова Віктора Ющенка в інавгураційній промові на Майдані Незалежності у Києві у січні 2005 р.: «Ми створимо демократичний уряд – чесний, професійний та патріотичний... Стіну, що відділяє демократичний уряд від народу, буде зруйновано. Новий уряд буде .. працювати заради людей та країни». У результаті Ющенко призначив прем'єр-міністеркою Юлію Тимошенко, яка займала цю посаду протягом лютого-листопада 2005 року, а в грудні 2005 року прем'єр-міністром було призначено Віктора Януковича.

період 2002-2010 років було поділено на три коротші періоди: президентство Л. Кучми (2002-2006 роки), пост-Помаранчевий період чинності ВР України 5-го скликання (2006-2007 роки) та період після дострокових парламентських виборів (2007-2010 роки).

Підгрупи за патернами циркуляції отримали назви «довгожителі», «новачки» тощо, і цей показник в подальшому аналізі було додано як атрибут акторів. Категорія «довгожителі» включає представників політичної еліти, які знаходилися при владі з певного року: група «довгожителів з 2002 року» та «довгожителів з 2006 року», які перебували на найвищих позиціях у законодавчій та виконавчій владі з 2002 та 2006 років, відповідно, і до 2010 року, тобто до моменту чергових президентських виборів. Крім того, є група «новачків», що увійшли до найвищого кола політичної еліти у 2007 р., після парламентських виборів, і не були на найвищих посадах до того моменту (Костюченко & Винницький, 2010).

2002-2006, N=508	2006-2007, N=479	2007-2010, N=493	Підгрупи за патернами циркуляції
136	136	136	«Довгожителі з 2002 року»
271	--	--	Вийшли з еліти після 2006 року
--	160	160	«Довгожителі з 2006 року»
62	62	--	Вийшли з еліти після 2007 року
--	121	--	Увійшли до еліти на 2006-2007 роки
39	--	39	«Ті, хто повернувся»
--	--	158	«Новачки»

Рис. 3.9.. Патерни циркуляції та відтворення в політичній еліті України у 2002-2010 рр.

Отже, більше половини, а саме 54% тих, хто входили до політичної еліти періоду президентства Л.Кучми, вийшли з еліти після 2006 року, принаймні, залишили посади національного масштабу, але 39% втримали свої позиції. Крім того, після «Помаранчевої революції» та чергових парламентських виборів 2006 року до політичної еліти увійшов 281 «новачок», і більше половини цієї групи (160 осіб) зуміли втримати свої позиції і на 2007-2010 рік стали групою «довгожителів з 2006 року». У 2007

році позачергові парламентські вибори привели до влади ще 158 «новачків». Ці результати дають підстави стверджувати, що у політичній еліти України після Помаранчевої революції *відбулися як часткова циркуляція, так і часткове відтворення*.

Як видно з графу на Рис.3.10., у «ядрі» мережі представників політичної еліти 2007-2010 років сконцентровано чимало «довгожителів з 2002 року» (чорні квадрати), у той час, як «новачки» (білі кружечки) розташовані переважно на периферії.

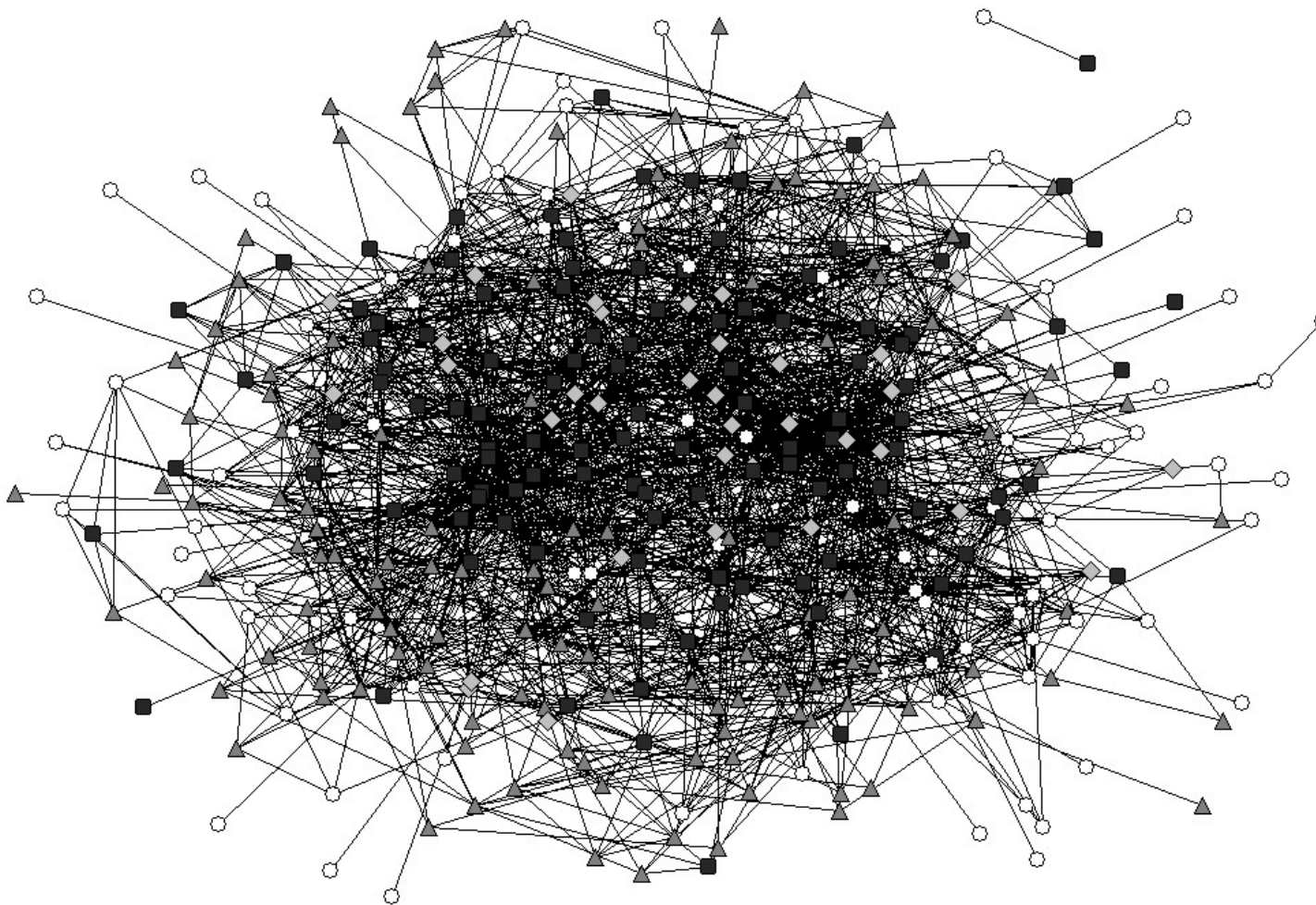
Для порівняння зв'язаності у підгрупах за патернами циркуляції було розраховано показники щільності (density). У Таблиці 3.1.4.1. наведено результати порівняння щільності кожної підгрупи за патерном циркуляції.

Таблиця 3.13. Щільність підгруп за патернами циркуляції на 2007 рік

Підгрупи за «патернами циркуляції»	N	Щільність (density) за підгрупами
«Довгожителі з 2002 року»	136	0.0349
«Довгожителі з 2006 року»	160	0.0177
«Ті, хто повернувся»	39	0.0405
«Новачки»	158	0.0099

З табл. 3.13. видно, що підгрупа «тих, хто повернувся», більш щільно зв'язана – наявні близько 4% усіх можливих зв'язків між акторами. Щільність підгрупи «довгожителів з 2002 року» дещо нижча (3,5%), у той час, як серед «довгожителів з 2006 року» цей показник удвічі нижчий (1,8%).

Можливим поясненням того, як «довгожителі» зуміли втриматися при владі протягом майже десятиліття і пережити політичну турбулентність 2004-2005 років є те, що у кожній підгрупі актори тісно пов'язані, що імовірно є підґрунтям для досягнення консенсусу у підгрупі.

Примітка: чорні квадрати позначають «довгожителів», білі кружечки позначають «новачків»

Рис. 3.10.. Мережа політичної еліти на основі спільного минулого – за патернами циркуляції

Ще одна підгрупа «тих, хто повернувся» є також добре зв'язаною через спільне минуле – можливо, це допомогло цій підгрупі докласти спільних зусиль для повернення до влади у 2007 році внаслідок позачергових виборів до Верховної Ради. Іншими словами, для групи, яка є зв'язаною мережею, легше повернутися / залишатися при владі, ніж окремим, самотнім гравцям, які не вкорінені до мережі спільного минулого.

Потенційну впливовість акторів було розраховано, як і раніше, із використанням показників центральності та позначенням патернів циркуляції як атрибутів акторів. У табл. 3.14.-3.15. результати розрахунків за двома вимірами центральності – ступенем центральності та серединністю.

Таблиця 3.14.. Ступінь центральності та патерни циркуляції

Представник політичної еліти	Патерн циркуляції	Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)
<i>ЯнуковичВФ</i>	Довгожитель з 2002	3,794
<i>Рибак</i>	Довгожитель з 2002	3,726
<i>Бондарев</i>	Новачок	3,455
<i>Гринів</i>	Той, хто повернувся	3,252
<i>Головатий</i>	Довгожитель з 2002	3,184
<i>Дончак</i>	Довгожитель з 2006	3,117
<i>КлюєвАП</i>	Довгожитель з 2002	2,981
<i>Гудима</i>	Той, хто повернувся	2,913
<i>Коваль</i>	Довгожитель з 2002	2,778
<i>Янковський</i>	Довгожитель з 2002	2,778
<i>КириленкоВА</i>	Довгожитель з 2002	2,642
<i>Коновалюк</i>	Той, хто повернувся	2,642
<i>Лавринович</i>	Довгожитель з 2002	2,575
<i>Стецьків</i>	Той, хто повернувся	2,575
<i>Шкіря</i>	Довгожитель з 2002	2,575
<i>КостенкоЮІ</i>	Той, хто повернувся	2,507
<i>Заєць</i>	Той, хто повернувся	2,439
<i>Скудар</i>	Довгожитель з 2002	2,439
<i>Тарасюк</i>	Довгожитель з 2002	2,439
<i>Зарубінський</i>	Той, хто повернувся	2,371

Таблиця 3.15.. Серединність та патерни циркуляції

Представник політичної еліти	Патерн циркуляції	Нормалізована серединність (NrmBetweenness)
Янукович ВФ	Довгожитель з 2002	5,176
Рибак	Довгожитель з 2002	2,266
Дончак	Довгожитель з 2006	1,856
Тимошенко ЮВ	Довгожитель з 2002	1,803
Коваль	Довгожитель з 2002	1,797
Головатий	Довгожитель з 2002	1,763
Ющенко ВА	Довгожитель з 2002	1,583
Шкіря	Довгожитель з 2002	1,466
Ахметов	Довгожитель з 2006	1,449
Гринів	Той, хто повернувся	1,418
Кульчинський	Довгожитель з 2002	1,335
Третьяков	Довгожитель з 2002	1,319
Білозір	Довгожитель з 2002	1,307
Коновалюк	Той, хто повернувся	1,287
Клюєв АП	Довгожитель з 2002	1,278
Омельченко ГО	Довгожитель з 2002	1,245
Тарасюк	Довгожитель з 2002	1,215
Хмельницький	Довгожитель з 2002	1,208
Бондарев	Новачок	1,194
Стретович	Довгожитель з 2002	1,160

Діаграми розсіювання значень обох показників центральності за патернами циркуляції на Рис. 3.11. та 3.12. демонструють, що серед чотирьох підгруп «довгожителі з 2002 року» мають найвищі значення показника ступеня центральності та серединності, що свідчить про їх кращу вкоріненість у мережу політичної еліти та здатність пережити періоди політичних трансформацій і залишитися при владі. Підсумовуючи результати, можна твердити, що менш стрімке спадання кривих на діаграмах розсіювання значень ступеня центральності свідчить про порівняно рівномірний розподіл зв'язків між акторами.

Натомість, у випадку з серединністю (рис. 3.12) графіки спадають від максимального до мінімального значення досить стрімко, тобто мала кількість акторів акумулює зв'язки з підгрупами за патернами циркуляції, виступаючи таким чином «мостами».

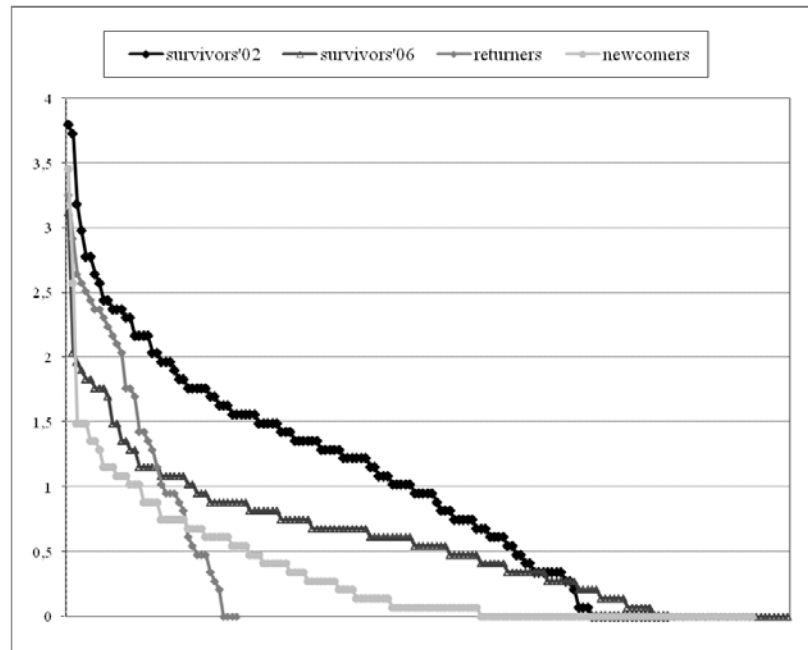

Рис. 3.11.. Діаграма розсіювання значень нормалізованого ступеня центральності для чотирьох підгруп за патернами циркуляції

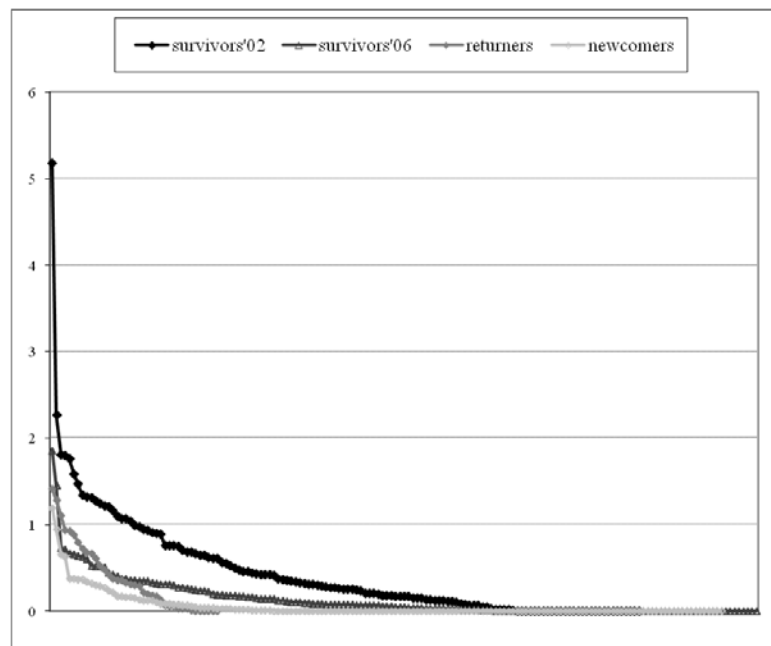

Рис. 3.12. Діаграма розсіювання значень нормалізованої серединності для чотирьох підгруп за патернами циркуляції

Серед списків найбільш центральних акторів в обох вимірах впливовості є одні і ті самі актори, тобто вони можуть чинити як локальний, так і глобальний вплив на інших у мережі.

3.1.5. Групи за патернами циркуляції після Революції Гідності

Як було продемонстровано у попередньому підрозділі та публікаціях (Костюченко & Винницький, 2010), мережева структура політичної еліти зазнала змін після політичних трансформацій, а саме після «Помаранчевої революції» 2004 року. Водночас, у мережі політичної еліти перед 2007 роком можна простежити деяку стабільність, які пов'язують із неформальними зв'язками з поміж інших чинників (Polese & Rodgers, 2011).

Пізніші дослідження демонструють у результаті не повне заміщення (replacement), а тільки часткове. Рівень утримання на найвищій політичній владній позиції після 2004 був достатньо значним як на 2007: понад 50% тих представників політичних еліт, які перебували на найвищих посадах у законодавчій та виконавчій владі, змогли втримати свої позиції після 2004, ще 10% пішли в 2006, однак повернулися в 2007 внаслідок позачергових виборів до Верховної Ради (Kostiuchenko T. , 2012).

Більше того, мережа т.зв. «довгожителів» від 2002 року є втричі більш щільною, аніж підгрупи інших акторів (напр., новачків), що дає підстави припускати, що здатність «виживати», тобто втримати свою посаду на найвищому рівні, співвідноситься з зв'язками спільного минулого, і що діади (пара акторів, які мають спільне минуле в будь-якому вимірі) мають більше здатність «вижити», аніж ізоляти. Тож такий екзогенний чинник політичної турбулентності як Помаранчева Революція вплинув на склад української політичної еліти, і призвів до її часткової циркуляції після 2005. Водночас, було з'ясовано, що внутрішня стійкість у підгрупах акторів є вищою, якщо ці групи зв'язані, тобто діади мають краще здатність пережити політичну турбулентність та втриматися на посаді. Якщо це так і діади мають кращу здатність переживати політичні турбулентності, можна припустити, що підгрупи бізнесменів-політики, які за визначенням мають принаймні 1 зв'язок через спільну бізнес-афіліацію, краще зв'язані через спільне минуле і внаслідок цього вони «пережили» Євромайдан 2014 року.

Нижче наведено розрахунки деяких мережевих показників до і після 2014 через спільне минуле (біографічні зв'язки) та визначено, хто стали центральними акторами або діадами до і після 2014 із урахуванням бізнес-зв'язків між акторами.

Поняття «бізнесмена-політика» вже було визначено вище у підрозділі 3.1.1, патерни циркуляції визначено аналогічно до того, як це було зроблено у підрозділі 3.1.4, з тією відмінністю, що для перевірки ефекту Революції Гідності 2014 року на циркуляцію з урахуванням статусу «бізнесмена-політика» виділено тільки дві підгрупи «довгожителів» та «новачків». При цьому «довгожителі» - це ті, хто перебували в політичній еліті до 2014 року і залишилися на найвищих посадах у законодавчій та виконавчій владі після Євромайдану та виборів Президента у травні 2014 р. і депутатів Верховної Ради України у жовтні 2014 року.

Серед 504 акторів, охоплених як представники політичної еліти національного рівня в 2007-2010 рр., 75 (15%) змогли утриматися і зберегти свою позицію в політичній еліті після Євромайдану і перебувати при владі надалі впродовж 2014-2018. Зміна у мережі *бізнесменів-політиків* після 2014 розвивалася у такому самому тренді і вищий відсоток акторів пішли, однак загальний рівень «виживання» бізнесменів-політиків вищий, ніж загалом у мережі політичної еліти 2007-2010 років: 19 із 79 (24%) серед бізнесменів-політиків утримали свої позиції після 2014. З них 10 «довгожителів» із бізнес-зв'язками були з фракцій «Партії регіонів», 6 – з БЮТу, і 3 – з Блоку «Наша Україна» станом на 2007 рік.

Як уже було зазначено у підрозділі 3.1.1, кореляція між зв'язками спільного минулого через політичні та бізнес-афіліації ж доволі слабкою, коефіцієнт кореляції дорівнює 0.012¹⁰. Однак ця підгрупа з 79 акторів мала значно вищу щільність, ніж мережа спільного минулого загалом: 6,4% (у порівнянні із загальною щільністю в 3,9%). У 2014 цей показник щільності

¹⁰ Коефіцієнт кореляції розрахований як Pearson's Correlation із застосуванням процедури QAP Correlation між двома матрицями однакових акторів.

залишився на стабільному рівні – як 5,9% з усіх можливих зв'язків для 19 акторів (табл. 3.16.).

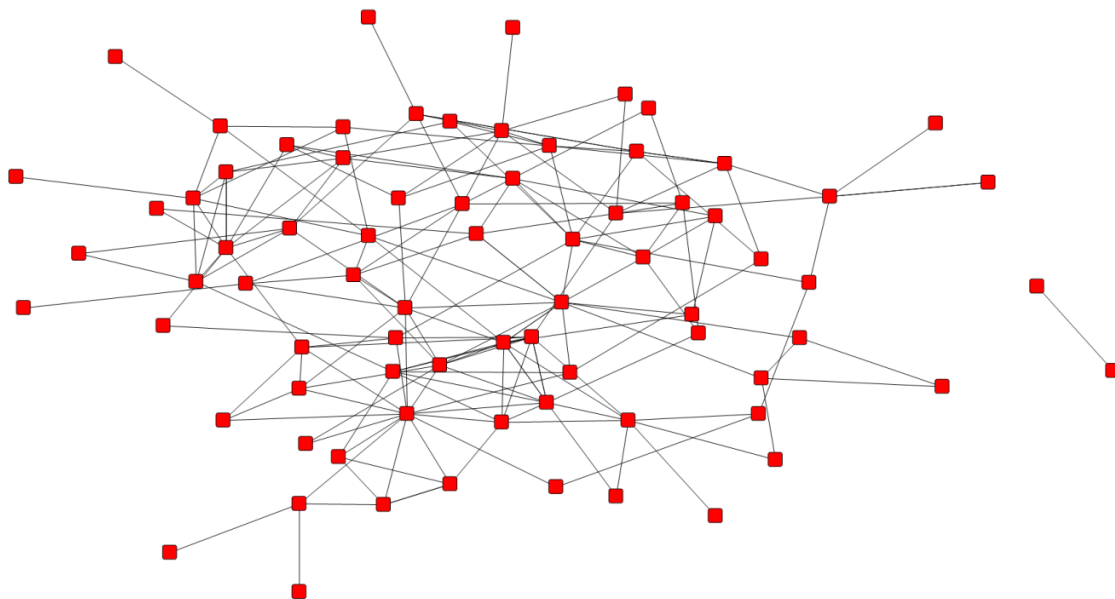
Таблиця 3.16. Щільність мережі зв'язків спільного минулого в 2018 у порівнянні до 2007

Період	Щільність загалом	Щільність у підгрупі бізнесменів-політиків *
2007-2010	3.9%	6.4%
2014-2018	4.2%	5.9%

Примітка: Значення показника щільності розраховано для матриць без урахування ізолятів

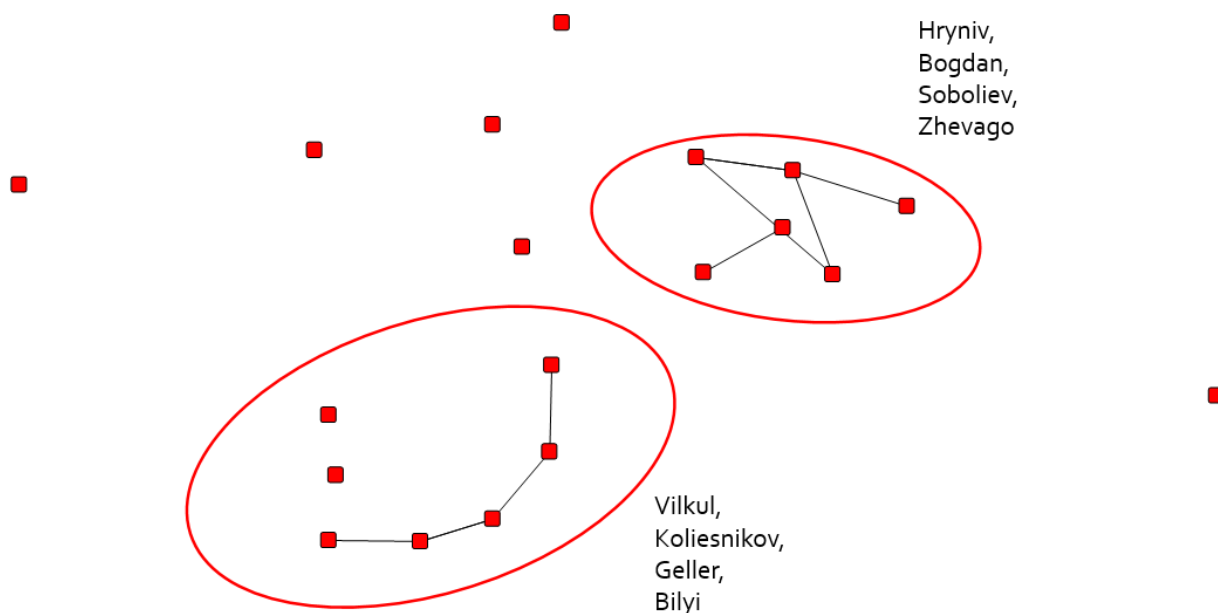
Рис. 3.13. та 3.14. демонструють структуру зв'язків у підгрупі бізнесменів-політиків у 2007-2010 у порівнянні з тим, як вона змінилася після 2014 року. Так, є один зв'язаний компонент мережі без якихось ізольованих підгруп. Однак структура цієї мережі змінилася після 2014 р. на додачу до зменшення частки бізнесменів-політиків: чимало з наявних до 2014 зв'язків зникли через вихід окремих членів політичної еліти з їхніх посад.

Як продемонстровано на рис. 3.13.-3.14., зниження кількості бізнесменів-політиків після 2014 року призвело до формування мережі з кількох фрагментів: два зв'язаних компонента з 5 та 6 у кожному, відповідно, та 7 ізолятів. Формування цих фрагментів можна пояснити спільним минулим бізнесменів-політиків. Група *Вілчула/Колеснікова/Геллера/Білого* має спільне коріння в Кривому Розі та Дніпропетровській області, і пов'язана із регіональними та центральними органами колишньої «Партії регіонів». Друга підгрупа, до якої потрапили *Гринів/Богдан/Соболев/Жеваго*, пов'язана із активною бізнес-діяльністю, із керуванням як невеликих, так і великих підприємств.

Примітка: візуалізацію зроблено у додатку NetDraw, з використанням алгоритму *spring-embedding* (та з *Gower scaling*)

Рис. 3.13.. Підгрупи бізнесменів-політиків у 2007-2012 – усі зв'язки

Примітка: візуалізацію зроблено у додатку NetDraw, з використанням алгоритму *spring-embedding* (та з *Gower scaling*)

Рис. 3.14. Підгрупи бізнесменів-політиків після 2014 року – усі зв'язки

Отже, після «Помаранчевої революції» у 2004-2005 років відбулося часткове заміщення еліт на національному рівні, але майже половина

представників політичної еліти періоду президентства Л.Кучми залишилися при владі і після 2007 року. Загалом, понад 50% акторів вийшло з еліти після 2005 року, близько 27% змогли залишитися при владі протягом останніх 10 років, а ще 25% ввійшли до еліти у 2006 році і залишилися досьогодні. У результаті політичних змін у 2006 році еліта оновилася на 25% - ввійшли «новачки», які до цього не були на найвищих владних посадах. Невелика група (менше 10%) вийшли з політичної еліти у 2006 році, але змогли повернутися у 2007 році, причому ця група відрізняється високою щільністю зв'язків.

Щодо зв'язаності груп, то «довгожителі з 2002 року» краще пов'язані між собою, ніж «новачки», і серед «довгожителів з 2002 року» більше центральних акторів, ніж з інших підгруп за патернами циркуляції.

На момент перед президентськими виборами 2010 року композиція політичної еліти складалася з таких груп: «довгожителі з 2002 року» (28%, дуже добре зв'язана), «довгожителі з 2006 року» (32%, фрагментована), «новачки» (32%, найменш щільні зв'язки) та «ті, хто повернувся» (8%, добре зв'язана).

Зовнішній вплив інших політичних трансформацій, і зокрема Євромайдану, можна оцінити через спрощені патерни циркуляції і також у застосунку цієї змінної у поєднанні із входженням до підгрупи бізнесмена-політика. Ті з них, хто змогли «вижити» після політичних турбулентностей і втримати свої найвищі позиції в політичній владі, є підгрупою фрагментованої мережі з двома компонентами та кількома ізолятами. Тому стосовно «виживання» бізнесу та втримання в політиці після протестів, можна припустити існування інших зовнішніх чинників, що також зумовлюють краще «виживання». У ширшій перспективі, спільне минуле можна інтерпретувати як основу для формування міжособистісної взаємодовіри у діадах і тріадах.

3.2. Структура мережі представників політичної еліти на основі співавторства законопроектів

Підхід до побудови афіліаційних мереж, який передбачає виявлення різних вимірів спільних афіліацій між індивідами, уможлиблює використання низки інструментів статистичного аналізу для моделювання функціонування мережі. Для даного дослідження мережі політичної еліти необхідно було перевірити накладання / перетин різних типів зв'язків між одними і тими самими акторами, що і показано у підрозділі 3.2 та публікаціях авторки дисертації (Костюченко Т. , 2012; Костюченко & Нагорняк, 2013).

Як зазначалося у підрозділі 3.1.4., поняття «довгожителі» означає що представник політичної еліти знаходиться при владі з певного року, відповідно виділено групи «довгожителів з 2002 року» та «довгожителів з 2006 року», які перебувають на найвищих позиціях у законодавчій та виконавчій владі з 2002 та 2006 років і до 2010 року, тобто до моменту чергових президентських виборів. Крім того, є група «новачків», що увійшли до найвищого кола політичної еліти у 2007 р., після парламентських виборів, і не були на найвищих посадах до того моменту.

Обмеження періоду для аналізу подання законопроектів та визначення патернів циркуляції як атрибуту дає підстави сформулювати та перевірити такі *додаткові гіпотези*:

- 1) ті представники політичної еліти, які *пов'язані спільним минулим, схильні співпрацювати* та подавати законопроекти у співавторстві – відповідно до принципу гомофілії, за яким індивіди більш схильні до встановлення зв'язків на основі схожості, подібних характеристик;
- 2) «*довгожителі*» у владі – ті, хто в минулі роки займав найвищі посади у виконавчій та законодавчій владі – більш *схильні подавати законопроекти з іншими «довгожителями*», ніж з «новачками»;

- 3) *«новачки» менш активні* у поданні спільних законодавчих ініціатив, оскільки вони ще недостатньо інтегровані до мережі політичної еліти, їм потрібен час на засвоєння «правил гри» – формальних процедур та неформальних механізмів процесу законотворення – починаючи від розробки законопроектів і до ухвалення нового закону;
- 4) оскільки процес ухвалення законопроектів досить тривалий, можна також припустити, що групи з двох і більше співавторів, які мають зв'язки через спільне минуле, працюватимуть разом для прискорення цього процесу, тобто *мережі спільного минулого та спільного подання законопроектів накладаються*.

Додаткова перевірка такого підходу відбулася з використанням даних про подання законопроектів депутатами Верховної Ради України 6-го та 7-го скликань впродовж двотижневого періоду роботи парламенту в березні 2008 та квітні 2013 років (Костюченко & Нагорняк, 2013). Оскільки за обидва періоди було виявлено співставну кількість законопроектів у співавторстві, а саме 132 для 17.03-31.03-2008 та 179 для 31.03-10.04.2013, обидва періоди це два тижні через півроку після виборів до парламенту.

3.2.1. Зв'язність мережі подання законопроектів та центральність акторів

Після кодування зібраних даних про подання законопроектів та створення двовимірної матриці афіліацій, її було перетворено на одновимірну, де акторами були представники політичної еліти, а зв'язками – спільно подані законопроекти. Таке перетворення матриці дозволило розрахувати низку мережевих показників, як для мережі загалом, так і для окремих акторів з огляду на їхні позиції та зв'язаність з іншими.

Щільність. Мережа подання спільних законопроектів є досить добре пов'язаною, зважаючи на загальну кількість акторів; щільність мережі складає 1,16%. Для порівняння, щільність мережі зв'язків на основі спільного минулого, як було зазначено у главі 2.3., складає 2,03% за усіма типами

зв'язків спільного минулого, і за окремими типами зв'язків – 1,15% за виміром політичних афіліацій, 0,06% за виміром бізнес-афіліацій, 0,64% за неприбутковими афіліаціями та 0,24% за освітніми зв'язками; значення показника щільності дуже низькі через велику кількість акторів у мережі.

На перший погляд, такий результат доводить, що представники політичної еліти є гірше пов'язаними через спільні законодавчі ініціативи впродовж перших півроку діяльності новообраної Верховної Ради, ніж через спільне минуле, іншими словами – досвід спільного минулого не використовується повною мірою, можливо, через наявну недовіру на міжособистісному рівні. Альтернативним поясненням є те, що досвіду спільного минулого замало, адже, за результатами співставлення патернів циркуляції, тільки близько половини акторів є «довгожителами» у мережі 2007 року, після Помаранчевої Революції.

Показники центральності. Середній ступінь центральності за типом зв'язку спільного подання законопроектів – 2,89. Відповідно до інтерпретації показника, такий результат означає, що в середньому кожного представника політичної еліти спільна законотворча діяльність пов'язує з трьома іншими. Одночасно, середній ступінь центральності акторів у мережі на основі спільного біографічного досвіду становить 10,18; тобто, в середньому, представник політичної еліти у цій мережі має зв'язки з десятьма іншими через спільне минуле. Індекс централізації у мережі спільного подання законопроектів складає 3,42%, у мережі спільного минулого – 9,34%. Тобто, акумуляція зв'язків навколо певних акторів у мережі спільного минулого значно перевищує таку концентрацію зв'язків у певних «центрах» у мережі подання спільних законопроектів.

На рис. 3.15. зображено дві криві, побудовані за розподілом значень Рівня центральності для усіх акторів в обох мережах. Власне, твердження про централізацію, тобто концентрацію зв'язків навколо невеликої групи акторів, доводить те, що криві дуже стрімко спадають, з максимальних значень

показника і до нуля. Також ці дві криві показують, що загалом значення ступеню центральності у мережі спільного минулого значно вище, ніж у мережі спільного подання законопроектів.

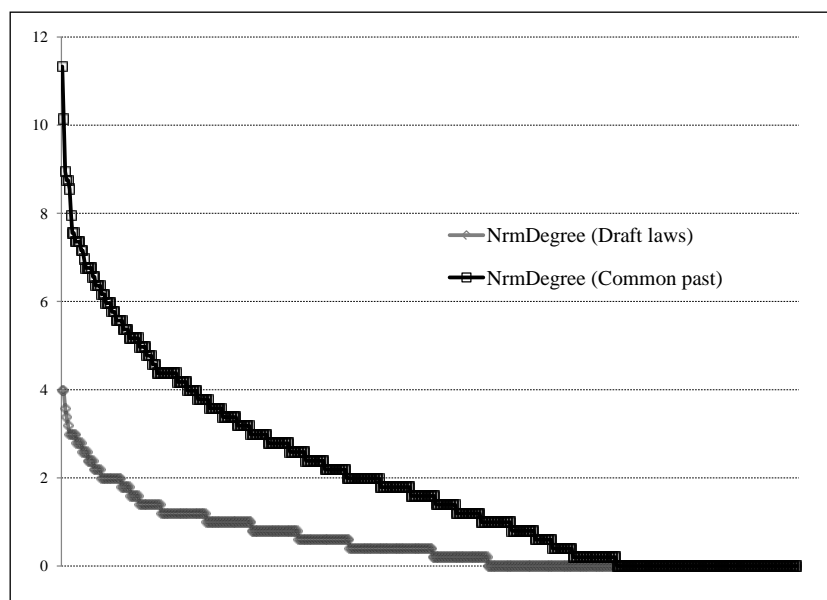

Рис. 3.15.. Значення ступеню центральності в мережах спільного минулого та спільного подання законопроектів

Важливо підкреслити, що такий розподіл значень ступеня центральності за співавторством законопроектів, як на рис. 3.15., не був характерним для мережі подання законопроектів у співавторстві впродовж двох тижнів роботи Верховної Ради України 7-го скликання – централізація була значно вищою в квітні 2013, ніж в березні 2008, що, припускаємо, можна пояснити можливим збільшенням частки «довгожителів» та зростання концентрації зв'язків спільного минулого у мережі політичної еліти України після президентських виборів 2010 року та парламентських виборів 2012 року (Костюченко & Нагорняк, 2013).

Наступним кроком стала перевірка гіпотези про те, що в обох мережах – спільного минулого та співавторства законопроектів – одні і ті самі актори будуть найбільш центральними через кількість прямих зв'язків. Таблиця 3.2.2. демонструє, що ТОП-20 рейтингу за ступенем центральності в обох

типах мереж відрізняється і найбільш центральними у цих двох мережах є різні актори. Тільки один представник в обох мережах (а саме *КириленкоВА*) потрапив у верхівку обох списків за ступенем центральності – і у мережі спільного минулого, і у мережі спільного подання законопроектів. Такий результат не є очікуваним і змушує піддати сумніву зазначену вище тезу щодо одночасної центральності акторів в обох типах мереж.

Таблиця 3.17.. ТОП-20 представників політичної еліти за ступенем центральності в обох типах мереж

Зв'язки спільного подання законопроектів*		Зв'язки спільного минулого **	
Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)		Нормалізований ступінь центральності (NrmDegree)	
<i>Стоян</i>	3,98	<i>Янукович</i>	11,33
<i>Сухий</i>	3,98	<i>Рибак</i>	10,14
<i>Князевич</i>	3,58	<i>Гринів</i>	8,95
<i>Ляпіна</i>	3,38	<i>БондаренкоОФ</i>	8,75
<i>Сас</i>	3,18	<i>Доній</i>	8,75
<i>БондаренкоВВ</i>	2,98	<i>Головатий</i>	8,55
<i>Карпук</i>	2,98	<i>Коваль</i>	7,95
<i>КириленкоВА</i>	2,98	<i>Гудима</i>	7,55
<i>КириленкоІХ</i>	2,98	<i>КлюєвАП</i>	7,55
<i>МатвеевВІ</i>	2,98	<i>Лавринович</i>	7,36
<i>ЛитвинВМ</i>	2,78	<i>Стецьків</i>	7,36
<i>Симоненко</i>	2,78	<i>Шкіря</i>	7,36
<i>Турчинов</i>	2,78	<i>Янковський</i>	7,36
<i>Шарон</i>	2,78	<i>КириленкоВА</i>	7,16
<i>Зац</i>	2,58	<i>Коновалюк</i>	7,16
<i>Каськів</i>	2,58	<i>КостенкоЮІ</i>	6,96
<i>Мартинюк</i>	2,58	<i>Зарубінський</i>	6,76
<i>Мойсик</i>	2,58	<i>Скудар</i>	6,76
<i>Азаров</i>	2,39	<i>Тарасюк</i>	6,76
<i>Богущий</i>	2,39	<i>Третьяков</i>	6,76

* *Примітка.* Ступінь центральності у мережі спільного подання законопроектів розраховано на дихотомізованій матриці, в якій виміряні зв'язки спочатку було перетворено на бінарні.

** *Примітка.* Ступінь центральності у мережі спільного минулого розраховано на матриці, в якій зібрано усі типи зв'язків спільного біографічного досвіду (політичні, економічні, тощо), потім матрицю з виміряними зв'язками перетворено на бінарну через процедуру дихотомізації.

Таким чином, ми бачимо в обох мережах різних акторів, які є найбільш центральними (за ступенем центральності). Це, з одного боку, означає, що велика кількість прямих зв'язків на основі спільного минулого не робить представників політичної еліти центральними з точки зору спільних законодавчих ініціатив. З іншого боку, ті актори, які мають високий ступінь центральності за поданням спільних законопроектів, дійсно можуть бути менш вкорінені у мережу спільного минулого, і таким чином через спільні законодавчі ініціативи вони компенсують нестачу зв'язків на основі спільного біографічного досвіду.

Крім того, найбільш центральні в мережі спільного минулого актори імовірно мають багато одноосібно поданих законопроектів – це потребує подальшої перевірки через кореляцію атрибутів ступеню центральності та кількості поданих законопроектів за весь період функціонування Верховної Ради бго скликання, що залишається за межами завдань даної дисертаційної роботи.

3.2.2. Перевірка центральності за поданням спільних законопроектів залежно від патернів циркуляції

На початку підрозділу 3.2. одна із зазначених гіпотез стосувалася порівняння активності подання спільних законопроектів та патернів циркуляції. Зокрема, було зазначено, що імовірно «новачки» менш активні у поданні спільних законодавчих ініціатив, оскільки вони ще недостатньо інтегровані до мережі політичної еліти. Практично це означає, що «новачки» є менш центральними, а «довгожителі» більш центральними у мережі подання спільних законопроектів. Отже, патерни циркуляції було додано до матриці атрибутів та здійснено порівняння різних за патернами циркуляції акторів та їх ступеню центральності.

Результати порівняння ступеня центральності та патерну циркуляції наведено у табл. 3.18. (для перших 20 акторів за ступенем центральності).

Очевидним є переважання «довгожителів» серед найбільш центральних акторів з точки зору подання спільних законопроектів. Іншими словами, з наведеного у табл. 3.18. списку акторів є одинадцять «довгожителів», які перебувають при владі з 2002 року, і також були серед найбільш активних законодавців у поданні законопроектів у співавторстві протягом жовтня 2007 – березня 2008 рр.. Вони входили до Верховної Ради 4го та 5го скликань та, відповідно, є краще обізнаними щодо механізмів законотворення, що дозволило їм бути більш активно задіяними у подання спільних законопроектів протягом перших 6 місяців діяльності Верховної Ради 6го скликання. Крім того, є кілька «довгожителів з 2006 року» також потрапили у цей список. Ще одна невелика група «тих, хто повернувся» - тобто були при владі у 2002-2006 роках, потім втратили позиції протягом 2006-2007 років, але повернулися у 2007 році у результаті позачергових виборі до Верховної Ради.

Таблиця 3.18.. ТОП-20 акторів за ступенем центральності та патернами циркуляції у мережі подання спільних законодавчих ініціатив

Представники політичної еліти	Нормалізований ступінь центральності	Патерн циркуляції в 2002-2010 рр.
<i>Стоян</i>	3,98	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Сухий</i>	3,98	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Князевич</i>	3,58	<i>Довгожитель з 2006</i>
<i>Ляпіна</i>	3,38	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Сас</i>	3,18	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>БондаренкоВВ</i>	2,98	<i>Довгожитель з 2006</i>
<i>Карпук</i>	2,98	<i>Довгожитель з 2006</i>
<i>КириленкоВА</i>	2,98	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>КириленкоІХ</i>	2,98	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>МатвеевВІ</i>	2,98	<i>Той, хто повернувся</i>
<i>ЛитвинВМ</i>	2,78	<i>Той, хто повернувся</i>
<i>Симоненко</i>	2,78	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Гурчинов</i>	2,78	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Шарон</i>	2,78	<i>Той, хто повернувся</i>
<i>Зац</i>	2,58	<i>Довгожитель з 2006</i>
<i>Каськів</i>	2,58	<i>Новачок</i>
<i>Мартинюк</i>	2,58	<i>Довгожитель з 2002</i>

<i>Мойсик</i>	2,58	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Азаров</i>	2,39	<i>Довгожитель з 2002</i>
<i>Богущий</i>	2,39	<i>Довгожитель з 2002</i>

У подальших дослідженнях (Костюченко & Нагорняк, 2013) ці результати було уточнено і доповнено порівнянням двох тижнів законотворчої діяльності за березень 2008 року у порівнянні з квітнем 2013 року. Відповідно до того дослідження виявилось, що з 160 акторів-«довгожителів від 2007 року» за досліджуваний період ВР 6-го скликання 129 «довгожителів» не подавали спільних законопроектів, а за період ВР 7-го скликання таких було 116 осіб. Загалом, у ТОП-25 за рівнем центральності в обох списках повторилося тільки 10 акторів, яких умовно можна вважати довгожителами з 2007 року, – вони найбільш активно подавали законопроекти у співавторстві в обидва зазначені періоди діяльності ВР 6-го і 7-го скликання. Тож, ступінь центральності як локальна впливовість та «довгожителство» тільки частково співпадають.

3.2.3. Виділення зв'язаних підгруп у мережі подання спільних законопроектів

Для виділення зв'язаних підгруп у мережі, як було зазначено у підрозділі 2.3.4., застосовують різні інструменти. Оскільки співавторство у законопроектах ґрунтується на співпраці у малих групах, аналіз входження до *кліків* (clique membership) є найбільш доцільним інструментом для виявлення зв'язаних підгруп. У мережевому аналізі *кліками* називають підгрупи, де всі актори пов'язані між собою; мінімальним можливим кліком є *тріада* (Borgatti, Everett, & Johnson, 2013, pp. 183-186)

У мережі подання спільних законодавчих ініціатив виділено 144 кліків з трьох акторів, 56 кліків з чотирьох акторів, 22 кліків з п'яти акторів. Наступним кроком при аналізі кліків є оцінка перетину кліків через спільних акторів (clique overlap). У мережі співавторства законопроектів більшість кліків мають спільного одного або двох акторів і таким чином формують більші зв'язані підгрупи, які потенційно можуть бути використані для

лобіювання чи просування законопроектів. Також важливість акторів, що є перетинами для різних кліків, можна додатково перевірити через показник серединності.

З іншого боку, значна кількість кліків з трьох акторів (3-members cliques) можуть свідчити про різноманітність інтересів, за яким актори групуються у тріади. Іншими словами, зв'язок у діаді може бути досить сильним, коли двоє представників політичної еліти подають спільно багато законопроектів; але їхні інтереси можуть варіюватися, тому вони залучають третього актора, щоб забезпечити своїм спільно поданим законодавчим ініціативам додаткову підтримку. Третій актор може не бути постійним партнером у тріадичних коаліціях. Така співпраця є радше короткотерміною і зумовленою різними сферами розвитку законодавства – від промисловості та сільського господарства до освіти та системи соціального забезпечення. Хоча у Верховній Раді депутати входять до різних спеціалізованих комітетів, що відповідають розвитку законодавства у певній галузі; однак часто законопроекти у співавторстві подають автори з різних комітетів.

Однак, той факт, що було виділено тільки 22 кліки з п'яти акторів, приводить до припущення, що такі групи формуються для законотворення на основі середньострокових спільних інтересів та цілей. Вони можуть працювати над пакетом законопроектів, направлених на особливу тему чи проблему. Така стратегія може бути більш ефективною, ніж попередня, для отримання достатньої кількості голосів під час проходження слухань.

Отже, аналіз двох мереж – на основі спільного минулого та на основі спільно поданих законопроектів – продемонстрував такі результати:

- мережа спільного минулого є більш щільною, ніж мережа подання спільних законопроектів (2,03% та 1,16%, відповідно);
- перелік найбільш центральних акторів у мережі подання спільних законопроектів цілком відрізняється від переліку найбільш центральних

акторів у вимірі зв'язків спільного минулого (тільки один актор увійшов до обох списків);

- представники політичної еліти, які займають найвищі позиції у владі з 2002 року («довгожителі») є більш центральними у мережі подання спільних законопроектів, ніж «новачки» – що не дивно, оскільки «довгожителі» краще інтегровані до мережі і краще знають процедури подання та проведення законодавчих ініціатив, ніж їхні новообрані колеги, тому наступним кроком аналізу має бути перевірка того, чи «новачки» схильні уникати подання законопроектів в одноосібному авторстві і якою мірою вони співпрацюють з більш досвідченими колегами;
- мережа спільного подання законопроектів містить понад сто тріадичних кліків, але дуже мало (близько 20) кліків з п'яти акторів – що може свідчити про різні стратегії роботи над законопроектами у співавторстві: перша – короткострокова співпраця у різних тематиках, з імовірно досить прагматичною метою. Друга стратегія – середньострокова, вона поєднує у кліки мінімум 5 акторів. Такі підгрупи, імовірно, будуть більш стабільними у своїй співпраці, оскільки для поєднання п'ятерох осіб необхідна наявність принаймні якоїсь ідеологічної схожості.

Треба зауважити, що аналіз мережі спільного подання законопроектів було здійснено для періоду на початку функціонування Верховної Ради 6-го скликання. Розширення періоду для аналізу подання законопроектів може скоригувати результати.

3.2.4. Перевірка кореляції зв'язків спільного минулого та подання законопроектів

Процедура QAP-кореляції (QAP Correlation) допомагає перевірити накладання двох і більше типів зв'язків. Процедура дозволяє розрахувати кореляцію для двох і більше матриць зв'язків для однакового списку акторів.

У результаті розраховуються індекси кореляції із зазначенням значущості *p-values* (кореляцію вважають значущою за умови, якщо *p-values* нижче 0.05). Кореляційний аналіз за допомоги QAP-correlation було застосовано до дихотомізованих матриць зв'язків спільного минулого та подання законопроектів – у результаті розраховано коефіцієнти кореляції Пірсона та рівні значущості для різних комбінацій накладання зв'язків.

Таблиця 3.19.. Коефіцієнти кореляції для різних вимірів мережі спільного минулого

	Значення коефіцієнта кореляції матриць			
	<i>Політичний</i>	<i>Економічний</i>	<i>Неприбутковий</i>	<i>Освітній</i>
<i>Політичний</i>				
<i>Економічний</i>	0,012*			
<i>Неприбутковий</i>	0,033*	0,010*		
<i>Освітній</i>	0,008*	0,031*	0,029*	

* Коефіцієнт є значущим на рівні 0,95 (значення *p-values* < 0,05)

Згідно з розрахунками, кореляція матриць спільного минулого – у політичному, економічному, неприбутковому та освітньому вимірах – є значущою для всіх пар комбінацій. Найсильніше взаємопов'язані матриці спільного минулого у політичному та неприбутковому вимірах (коефіцієнт кореляції (0,033), економічному і освітньому (0,031) та неприбутковому і освітньому (0,029).

Таблиця 3.20.. Коефіцієнти кореляції для мереж спільного минулого та подання законопроектів у співавторстві

	Значення коефіцієнта кореляції
Мережа спільного минулого загалом * мережа подання законопроектів	0,034*
<i>Мережа політичних зв'язків * мережа подання законопроектів</i>	0,029*
<i>Мережа економічних зв'язків * мережа подання законопроектів</i>	0,027*
<i>Мережа громадських зв'язків * мережа подання законопроектів</i>	0,016*
<i>Мережа освітніх зв'язків * мережа подання законопроектів</i>	-0,002*

* Коефіцієнт є значущим на рівні 0,95 (значення *p-values* < 0,05)

Результати застосування процедури QAP-кореляції показали наявний значущий зв'язок між зв'язками подання спільних законопроектів та спільного минулого у всіх вимірах загалом. Хоча коефіцієнт кореляції досить низький (0,034). На подібному рівні взаємопов'язані окремі складові спільного минулого та мережа подання спільних законопроектів, причому вищі значення коефіцієнта кореляції для вимірів спільного минулого у політичній та економічній сферах (0,029 та 0,027, відповідно).

Для подальшої перевірки того, чи зв'язки спільного минулого зменшують або збільшують свою значимість для подання спільних законопроектів, необхідним кроком є розширення періоду для аналізу власне подання законопроектів у співавторстві та, можливо, порівняння двох і більше періодів (напр.. перше півріччя функціонування Верховної Ради бго скликання – жовтень 2007р.-березень 2008 р., та друге півріччя з квітня по вересень 2008 року).

3.3. Висновки до Розділу 3

Порівняння мережевих показників для підгруп у мережі політичної еліти у вимірі спільного минулого було здійснено за характеристиками спільних бізнес-інтересів (для підгрупи «бізнесменів-політиків»), активної комсомольської або партійної діяльності до 1991 року, патернами циркуляції внаслідок протестних подій 2004-2005 років та 2013-2014 років та за статтю.

Підгрупа з 79 бізнесменів-політиків є у майже три рази краще зв'язаною спільним минулим всередині підгрупи, аніж актори, які не є серед «бізнесменів-політиків» (щільність підгруп становить 6,4% та 2,0%, відповідно). Аналіз розрахунків ступеня центральності дозволив виділити три кластера серед «бізнесменів-політиків»: 1) зі ступенем центральності за бізнес-зв'язками вищим, ніж за іншими типами спільного минулого; 2) зі ступенем центральності вищим у вимірі політичного спільного минулого, та 3) зі ступенем центральності вищим у вимірі як політичного, так і

неприбуткового спільного минулого (філантропія, спортивні клуби, тощо). Наступним кроком було виявлення найбільш центральних бізнес та політичних афіліацій через аналіз міжорганізаційної мережі, де зв'язками виступають бізнесмени-політики. У результаті виявлено ключову зв'язкову роль таких афіліацій, як Комітет ВР з економічної політики (у ВР 4-го та 5-го скликань) і Донецька обласна рада, а також ЗАТ «SCM». Аналіз зв'язаних підгруп за методом Гірван-Ньюмана виявив 5 кластерів, серед яких і регіонально специфічні (кластери 1-2), що підтверджує тезу Ведель про «донецький клан» і захоплення ним економічних і політичних ресурсів, а також тезу Зоткіна про регіональний чинник як драйвер для представника політичної еліти для переходу на національний рівень.

Мережа зв'язків між 80 колишніми комсомольськими та партійними активістами виявилася також краще зв'язаною, ніж підгрупа тих, хто не були такими активістами до 1991 р. (4,5% та 1,9%, відповідно). Окремі актори в цій підгрупі мають як високу локальну впливовість (ступінь центральності), так і глобальну впливовість через спільне минуле (серединність). Прикметно, що ці найбільш центральні актори з колишніх комсомольців-партійників були видимими, активними і займали важливі посади у своїх фракціях у Верховній Раді.

Жінки у мережі політичної еліти в 2007-2010 роках у вимірі спільного минулого займали не надто центральні позиції. Крім того, їх зв'язки через спільне минуле з чоловіками є більш чисельними, аніж між собою (1,9% міжгрупова щільність та 1,3% внутрішньогрупова для підгрупи жінок). Також їхня впливовість (центральність) у вимірі спільного минулого є мінімум удвічі нижчою, ніж у чоловіків. У їхніх еґо-мережах також чисельно більше чоловіків, аніж жінок. Це все може частково пояснити недостатню представленість жінок на найвищих політичних посадах в Україні, адже, як зазначалося вище, спільне минуле створює простір для взаємодовіри і

підтримки, а також може стати драйвером для входження до політичної еліти.

Нарешті, патерни циркуляції за підгрупами «довгожителів» і «новачків», 54% тих, хто входили до політичної еліти періоду президентства Л. Кучми (до 2004 року), вийшли з еліти після 2006 року, принаймні, залишили посади національного масштабу, але 39% втримали свої позиції. Це підтверджує тезу Лейна про те, що повної заміни політичних еліт внаслідок Помаранчевої революції не відбулося. Після чергових парламентських виборів 2006 року до політичної еліти увійшов 281 «новачок», і більше половини цієї групи (160 осіб) зуміли втримати свої позиції і на 2010 рік стали групою «довгожителів з 2006 року». У 2007 році позачергові парламентські вибори привели до влади ще 158 «новачків».

Тобто, у політичній еліти України внаслідок соціально-політичних подій за 2004-2007 роки відбулася як часткова циркуляція, так і часткове відтворення. Щільність підгрупи «довгожителів з 2002 року» за всіма типами зв'язків спільного минулого складає 3,5%, у той час, як серед «довгожителів з 2006 року» цей показник удвічі нижчий (1,8%), як і серед новачків. Порівняння підгруп за патернами циркуляції за розрахованими показниками центральності демонструє, що «довгожителі з 2002 року» мають найвищі центральності, тобто краще вкорінені у мережу політичної еліти через спільне минуле і, ймовірно, мають вищі шанси пережити періоди політичних трансформацій, втримати свої посади і залишитися при владі. Серед найбільш центральних акторів-«довгожителів» за ступенем центральності і серединністю опинилися одні й ті самі актори, тобто вони мали як розгалужені локальні зв'язки, так і поєднували різні підгрупи у загальній мережі.

Результати перевірки перетину мереж спільного минулого та подання законопроектів у співавторстві виявило слабку значущу кореляцію між цими двома типами зв'язків. Порівняння значень показників центральності

демонструє, що в середньому кожного представника політичної еліти спільна законотворча діяльність пов'язує з трьома іншими, у той час як через спільне минуле – у середньому з десятьма іншими. Представники політичної еліти, які займають найвищі позиції у владі з 2002 року («довгожителі») є більш центральними у мережі подання спільних законопроектів, ніж «новачки».

ВИСНОВКИ

У результаті дисертаційного дослідження узагальнено основні теоретичні підходи і емпіричні результати досліджень мереж політичних еліт та досліджень політичних еліт у пострадянських країнах. Зокрема, уточнено підходи до концептуалізації понять «еліта», «зв'язки», «керівні вузли». Власне, для робочого визначення поняття «еліта» взято підхід «владних кіл» Ч. Райта Міллза та подальші дослідження «керівних вузлів». Зокрема, розглянуто як можливості, так і обмеження визначення «керівних вузлів» разом із використанням позиційного підходу для окреслення генеральної сукупності політичної еліти. Серед можливостей виокремлено аналіз накладання різних інституційних сфер – політики, економіки, освіти – через окремих осіб, які, власне, і формують владну еліту країни. Певні обмеження полягають у використанні позиційного підходу, оскільки він не включає т.зв. «сірих кардиналів», які не мають формальної влади та не обіймають формальних високих посад у політичних установах.

У результаті порівняння підходів до визначення поняття «соціальний капітал» саме в контексті аналізу зв'язків та використання аналізу соціальних мереж одним з аргументів для використання саме цього підходу для оцінки важливості соціального капіталу для представників політичної еліти є твердження Грановеттера про те, що взаємодія суб'єктів у минулому дає доступ до більш дешевої і детальнішої інформації та сприяє встановленню довіри між суб'єктами взаємодії, тому люди схильні будувати довгострокові відносини, які можуть використати для подальших трансакцій. Саме це дало підстави зосередити увагу саме за зв'язках спільного минулого представників політичної еліти. Крім того, мережа, основою якої є процеси комунікації та обміну ресурсами, створює умови для формування більш стабільних соціальних структур.

Реалізація емпіричної частини дослідження мережі політичної еліти України у два етапи (аналіз біографій та додаткові інтерв'ю з окремими

представниками політичної еліти) охопила сукупність з 504 осіб, які протягом 2007-2010 років посідали найвищі посади у законодавчій та виконавчій гілках політичної влади. Зв'язки спільного минулого операціоналізовано у різних вимірах та виявлено з використанням біографічних даних у вільному доступі, при цьому для кодування використано підхід афіліаційних (двовимірних) мереж із подальшим розрізненням двох рівнів аналізу – міжособистісного та міжорганізаційного – та окремого аналізу по кожній з одновимірних матриць, отриманих при перетворенні з двовимірної афіліаційної матриці.

На основі аналізу мережі спільного минулого сформульовано такі результати:

- представники політичної еліти є досить тісно взаємопов'язаними через спільне минуле у політичній, громадській та бізнес-діяльності у минулому, а також через накладання періодів навчання в одних і тих самих ЗВО;
- представники політичної еліти не всі пов'язані безпосередньо, у 77% пар акторів наявна дистанція у 2-3 кроки, тобто у мережі окремі актори мають можливості для посередництва;
- у різних вимірах спільного минулого різні особи є найбільш центральними, що зумовлює високу центральність багатьох акторів у «ядрі» мережі загалом; з усіх типів зв'язків на основі спільного минулого, централізація (ієрархізація) за рівнем та серединністю найбільша у вимірі політичних зв'язків (10% та 9%, відповідно), а при врахуванні всіх п'яти вимірів спільного минулого найбільший показник централізації – за близькістю (23%).
- мережа загалом має чітку структуру «ядра»-«периферії»: у ядрі актори пов'язані у 5 разів щільніше, ніж периферійні між собою, що ще раз підтверджує наявність «посередників»;

- 1) найбільш центральними політичними афіліаціями представників політичної еліти у минулому були Комітети з питань економічної політики та з питань бюджету у Верховній Раді України V скликання, Донецька обласна рада; у бізнесі – це структури «Систем Кепітал Менеджмент»; у неприбутковому – футбольні клуби та благодійні організації; до того ж наявні регіональні кластери у міжорганізаційній мережі афіліацій.

Результати детального аналізу підгруп акторів за такими характеристиками, як досвід бізнес-діяльності після 1991 р., досвід активної партійної/комсомольської діяльності до 1991 р., стать та патерни циркуляції, можна підсумувати таким чином:

- виокремлено групу з 79 акторів, які мали спільне минуле в економічній сфері («бізнесмени-політики»). Вони тісніше пов'язані між собою, ніж з іншими не-бізнесменами, виявлено кластеризацію за ступенем центральності у різних вимірах спільного минулого, а саме підгрупа 1 – висока центральність за бізнес-зв'язками, підгрупа 2 – висока центральність за політичними зв'язками, підгрупа 3 – висока центральність за політичними та громадськими зв'язками. З точки зору входження до комітетів ВР України 6-го скликання, переважна більшість «бізнесменів-політиків» стали членами 5 основних комітетів, що впливають на економічний розвиток держави (комітети з питань економічної політики, з питань бюджету, з питань промислової та регуляторної політики та підприємництва, з питань фінансів та банківської діяльності та з питань податкової та митної політики) та ще 3 комітетів, діяльність яких так чи інакше пов'язана з великими підприємствами (комітети з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки, з питань аграрної політики та земельних відносин та з питань транспорту і зв'язку).

- виокремлено групу з 80 акторів із досвідом активної комсомольської або партійної діяльності до 1991 р.. Розраховані показники ступеню центральності та серединності для акторів у цій групі продемонстрували, що окремі, одні й ті самі особи є найбільш центральними у групі та вони ж мають високу центральність у мережі загалом. Крім того, одні актори з партійним/комсомольським минулим краще інтегровані у мережу зв'язків з тими, хто такого досвіду не має, інші – у мережу колег, які також були комсомольськими та партійними активістами. Це проілюстровано за допомоги візуалізації двох его-мереж як прикладів дуже центральних акторів із різним оточенням.
- серединність акторів та загалом зв'язаність груп за статтю є різною, а саме – набагато гірше зв'язані між собою жінки, хоча їх частка у всій мережі не перевищує 8%. Іншими словами, потенційна впливовість (центральність) жінок у мережі спільного минулого є значно нижчою, ніж у чоловіків-політиків.
- за патернами циркуляції виокремлено підгрупи «новачків» та «довгожителів» за патернами циркуляції представників еліти протягом 2002-2010 років, акторам присвоєно відповідні до патернів циркуляції атрибути, а саме виділено чотири групи за циркуляцією: «довгожителі з 2002 р.», «довгожителі з 2006 р.», «ті, хто повернувся» (після подій 2004-2005 рр), та «новачки». Серед чотирьох підгруп «довгожителі з 2002 р.» мають найвищу центральність, тобто демонструють кращу вкоріненість у мережу політичної еліти на основі спільного минулого, здатність пережити періоди політичних трансформацій і залишитися при владі. Щодо зв'язаності груп, то «довгожителі з 2002 року» краще пов'язані між собою, ніж «новачки»;
- за результатами виходу з еліти та утримання на найвищих посадах після 2013-2014 років, виявлено, що за патернами циркуляції «довгожителі» як такі, хто були при владі до 2013 і залишилися після президентських і

парламентських виборів 2014 року, теж є краще зв'язаними, ніж ті, хто вийшли з політичної еліти внаслідок виборів 2014 року.

Результати перевірки перетину мереж спільного минулого та подання законопроектів у співавторстві виявило слабку значущу кореляцію між цими двома типами зв'язків. Мережа подання спільних законопроектів є досить добре пов'язаною, якщо брати до уваги загальну кількість акторів, але все одно представники політичної еліти менше пов'язані через спільні законодавчі ініціативи, ніж через спільне минуле, тобто досвід спільного минулого не використовувався повною мірою для співавторства законопроектів протягом першого півріччя діяльності Верховної Ради 6-го скликання. Порівняння значень показників центральності демонструє, що в середньому кожного представника політичної еліти спільна законотворча діяльність пов'язує з трьома іншими, у той час як через спільне минуле – у середньому з десятима іншими. До того ж представники політичної еліти, які займають найвищі позиції у владі з 2002 року («довгожителі») є більш центральними у мережі подання спільних законопроектів, ніж «новачки».

Кореляція різних вимірів спільного минулого – політичного, економічного, неприбуткового та освітнього, є значущою для всіх пар комбінацій зв'язків. Найсильніше взаємопов'язані матриці спільного минулого у політичному та неприбутковому вимірах, економічному і освітньому та неприбутковому і освітньому. Також значущим є взаємозв'язок між вимірами спільного минулого та спільного подання законопроектів, причому сильніше за інші виміри спільного минулого із поданням законопроектів у співавторстві корелюють зв'язки у політичній та економічній сферах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Anderson, A., & Jack, S. (2002). The Articulation of Social Capital in Entrepreneurial Networks: a Glue or a Lubricant? *Entrepreneurship & Regional Development*, 14, 193-210.
- Avioutskaa, V. (2009). The Consolidation of Ukrainian Business Clans. *4th Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine, October 29-31, 2009*. The University of Ottawa.
- Balmaceda, M. (2013). Ukraine: Energy Dependency and the Rise of the Ukrainian Oligarchs. y *Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure* (cc. 93-153). Toronto; Buffalo; London:: University of Toronto Press.
- Baum, C., Caglayan, M., Schäfer, D., & Talavera, O. (2008). Political patronage in Ukrainian banking. *Boston College Working Papers in Economics*, 657.
- Borgatti, S., Everett, M., & Freeman, L. (2002). *UCINET 6 for Windows*. Harvard: Analytic Technologies.
- Borgatti, S., Everett, M., & Johnson, J. (2013). *Analyzing Social Networks*. SAGE Publications.
- Börzel, T. (1998). Organizing Babylon - on the different conceptions of policy networks. *Public Administration*, 76(2), 253-573.
- Bratton, K., & Rouse, S. (2011). Networks in the Legislative Arena: How Group Dynamics Affect Cosponsorship. *Legislative Studies Quarterly*, 87-95.
- Burkett, T., & Skvoretz, J. (2001). Political Support Networks Among US Senators: Stability and Change from 1973 to 1990. *Unpublished manuscript*.
- Burris, V. (2005). Interlocking Directorates and Political Cohesion among Corporate Elite. *American Journal of Sociology*, 111(1), 249-83.
- Burt, R. (1992). *Structural holes: the social structure of competition*. Harvard University Press.
- Burt, R. (1998). The Gender of Social Capital. *Rationality and Society*, 10(1), 5-46.

- Burt, R., Christman, K., & Kilburn, H. (1980). Testing a structural theory of corporate cooptation: Inter-organizational directorate ties as a strategy for avoiding market constraints on profits. *American Sociological Review*(47), 821-841.
- Burton, M., & Higley, J. (2001). The Study of Political Elite Transformations. *International Review of Sociology*, 11, 181-199.
- Caldeira, G., & Patterson, S. (1987). Political Friendship in the Legislature. *The Journal of Politics*, 49(4), 953-975.
- Davis, G. (1996). The Significance of Boards Interlocks for Corporate Governance. *Corporate Governance*, 4, 154-159.
- Davis, G., Yoo, M., & Baker, W. (2003). The Small World of the American Corporate Elite, 1982-2001. *Strategic Organisation*, 1, 301-326.
- Domhoff, W. (1970). *The higher circles: The governing class in America*. Random House.
- Domhoff, W. (1983). *Who Rules America Now? A View for the '80s*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Domhoff, W. (2002). *Who Rules America: power and politics*. McGraw-Hill Companies.
- Domhoff, W. (August 2005 p.). *Interlocking Directorates in the Corporate Community*. Отримано з http://sociology.ucsc.edu/whorulesamerica/power/corporate_community.htm
- Dreiling, M., & Darves, D. (2011). Corporate Unity in American Trade Policy: A Network Analysis of Corporate-Dyad Political Action. *American Journal of Sociology*, 116(5), 1514-1563.
- Etzioni-Halevy, E. (1997). *Classes and Elites in Democracy and Democratization: a collection of readings*. N.Y.&London: Garland Publishing.
- Everett, M., & Borgatti, S. (1999). The Centrality of Groups and Classes. *Journal of Mathematical Sociology*, 23, 181-201.
- Fortesque, S. (2006). *Russia's Oil Barons and Metal Magnets: oligarchs and the state of transition*. Palgrave Macmillan.

- Fowler, J. (2006a). Connecting the Congress: A Study of Cosponsorship Networks. *Political Analysis*, 14(4), 456-487.
- Fowler, J. (2006b). Legislative cosponsorship networks in the US House and Senate. *Social Networks*, 28(4), 454-465.
- Freeman, L. C. (2004). *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science*. Vancouver, BC: Empirical Press.
- Girvan, M., & Newman, M. (2002). Community structure in social and biological networks. *PNAS*, 99(12), 7821-7826.
- Goodliffe, J., & Rothenberg, L. (2005). From Goals to Actions: The Dynamics of Cosponsorship Reconsidered. *Unpublished manuscript*.
- Grødeland, Å. (2007). 'Red Mobs', 'Yuppies', 'Lamb Heads' and Others: Contacts, Informal Networks and Politics in the Czech Republic, Slovenia, Bulgaria and Romania. *Europe-Asia Studies*, 59(2), 217-252.
- Grødeland, Å., Koshechkina, T., & Miller, W. (1998). 'Foolish to give and yet more foolish not to take'- In-depth interviews with post-communist citizens on their everyday use of bribes and contacts. *Europe-Asia Studies*, 50(4), 651-677.
- Gross, J. (2008). Cosponsorship in the U.S. Senate: A Multilevel Approach to Detecting the Subtle Influence of Social Relational Factors on Legislative Behaviour. *Unpublished manuscript*.
- Grossmann, M., & Dominguez, C. (2009). Party Coalitions and Interest Group Networks. *American Politics Research*, 37(5), 767-800.
- Hanneman, R., & Riddle, M. (2005). *Introduction to Social Network Methods*. Riverside, CA:: University of California, Riverside.
- Hedin, A. (2001). *The Politics of Social Networks. Interpersonal Trust and Institutional Change in Post-Communist East Germany*. Lund University, Sweden: Lund Political Studies.
- Higley, J., & Pakulski, J. (1995). Elite transformation in central and eastern Europe. *Australian Journal of Political Science*, 30(3), 415-435.

- Higley, J., & Burton, M. (1989). The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns. *American Sociological Review*, 54(1), 17-32.
- Higley, J., & Pakulski, J. (2000). Elite Power Games and Democratic Politics in Central and Eastern Europe. In M. Dobry, *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*, vol.55. Dordrecht: Springer.
- Higley, J., Hoffmann-Lange, U., Kadushin, C., & Moore, G. (1991). Elite Integration in Stable Democracies: A Reconsideration , Vol. 7, No. 1. *European Sociological Review*, 7(1), 35-53.
- Knoke , D., & Kuklinski, J. (1982). *Network Analysis* . Beverly Hills:: Sage Publications.
- Knoke, D. (1986). Associations and Interest Groups. *Annual Review Of Sociology*, 12(1), 1-21.
- Knoke, D. (1990). *Political Networks: the Structural Perspective*. Cambridge University Press.
- Knoke, D. (1993). Networks as Political Glue: Explaining Public Policy-Making. y W. Wilson, *Sociology and the Public Agenda* (cc. 164-184).
- Knoke, D. (2011). Policy Networks. In J. Scott, & P. Carrington , *Social Network Analysis: A Handbook* (pp. 210-222). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Knoke, D., & Kostiuhenko, T. (2017). Power Structures of Policy Networks. y J. Victor, A. Montgomery, & M. Lubell, *The Oxford Handbook of Political Networks* (cc. 91-113). Oxford University Press.
- Kostiuhenko, T. (2011). Central Actors and Groups in Political Elite: Advantages of Network Approach. *Polish Sociological Review.*, 2 (174), 195-204.
- Kostiuhenko, T. (2012). Elite Continuity in Ukraine: When Networks Matter (?). *Historical Social Research*, 37(2), 14-25.
- Kostiuhenko, T. (2012). Interlocks between Political and Business Elite Groups and Their Impact on the Income of Ukrainian Enterprises in 2007–2009. In L. Kosals, & H. Pleines, *Governance failure and reform attempts after the global economic crisis of 2008/09. Case studies from Central and Eastern Europe*. [Changing Europe book series] (Vol. vol. 9. , pp. 191-212). Stuttgart:: Ibidem Publishers.

- Kostiuchenko, T., & Melnykovska, I. (2019). Sustaining Business-State Symbiosis in Times of Political Turmoil: the Case of Ukraine 2007-2018. *Economic History Yearbook*, 60(2), 363-376.
- Kostiuchenko, T., & Söderbaum, H. (2014). The Ukrainian power elite and poverty reductive efforts. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe.*, 22(3), 352-378.
- Kostiuchenko, T., Martsenyuk, T., & Oksamytna, S. (2015). Women politicians and parliamentary elections in Ukraine and Georgia 2012. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, II(2), 83-110.
- Lane, D. (2008). The Orange Revolution: 'People's Revolution' or Revolutionary Coup? *The British Journal of Politics & International Relations*, 10, 525 - 549.
- Lane, D., & Ross, C. (1997). Russian political elites, 1991-1995: recruitment and renewal. *International Politics*, 34(2), 169-192.
- Lasswell, H. (2018 (1939)). *Politics: Who Gets What, When, How*. Papamoa Press.
- Ledeneva, A. (1998). *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. UK: Cambridge University Press.
- Lin, N. (2001). Building a Network Theory of Social Capital. y N. Lin, R. Burt, & K. Cook, *Social Capital: Theory and Research* (cc. 3-25). Chicago: Aldine De Gruyter.
- Marsh, D., & Rhodes, R. (1992). *Policy Networks in British Government*. Oxford: Clarendon Press.
- Marx, K., & Engels, F. (1997). Ruling Class, Proletariat, and Bourgeois Democracy. In E. Etzioni-Halevy, *Classes and Elites in Democracy and Democratization* (pp. 7-11). N.Y. & London: Garland Publishing.
- Matland, R., & Montgomery, K. (2003). *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe*. Oxford University Press.
- McPherson M., S.-L. L. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27(1), 415-444.
- Michels, R. (2016). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchial Tendencies of Modern Democracy*. Martino Fine Books.

- Miliband, R. (2009 (1969)). *The State in Capitalist Society*. Merlin Press.
- Mintz, B., & Schwartz, M. (1985). *The Power Structure of American Business*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mizruchi, M. (1990). Similarity of ideology and party preference among large American corporations: A study of political action committee contributions. *Sociological Forum*, 5, 213–240.
- Mizruchi, M. (1992). *The Structure of Corporate Political Action*. . Cambridge: Harvard University Press.
- Mosca, G. (1997). The Ruling Class in Representative Democracy. y E. Etzioni-Halevy, *Classes and Elites in Democracy and Democratization: a collection of readings* (cc. 53-62). N.Y. & London: Garland Publishing.
- Mosca, G. (2017). *The Ruling Class*. Andesite Press.
- Newman, M. (2004a). Coauthorship networks and patterns of scientific collaboration. *PNAS*, 101 (suppl 1), 5200-5205.
- Newman, M. (2004b). Who is the best connected scientist? A study of scientific coauthorship networks. In E. Ben-Naim, H. Frauenfelder, & Z. Toroczkai, *Complex Networks. Lecture Notes in Physics* (pp. 337–370). Berlin/Heidelberg: Springer.
- Palgi, M., & Moore, G. (2004). Social Capital, Networks and Mentoring. y M. Vianello, & G. Moore, *Women and Men in Political and Business Elites: A Comparative Study in the Industrialized World* (cc. 129-148). SAGE Publications.
- Pareto, V. (1991). *The Rise and Fall of Elites*. Routledge.
- Polese, A., & Rodgers, P. (2011). Surviving post-socialism: the role of informal economic practices. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31(11/12), 612–618.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Puglisi, R. (2003). The Rise of the Ukrainian Oligarchs. *Democratization*, 10(3), 99-123.

- Ringe, N., Victor, J., & Tam Cho, W. (2018). Legislative Networks. y J. Victor, A. Montgomery, & M. Lubell, *The Oxford Handbook of Political Networks* (cc. 471-490). Oxford University Press.
- Scott, J. (2000 (1991)). *Social Network Analysis (2nd ed.)*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Seidman, S. (1983). Network structure and minimum degree. *Social Networks*, 5(3), 269-287.
- Semenova, E. (2012). Patterns of Parliamentary Representation and Careers in Ukraine: 1990-2007. *East European Politics and Societies*, 26(3), 538-560.
- Söderbaum, H. (2018). *From Oligarch to Benefactor? Legitimation Strategies among the Wealthy Elite in Post-Soviet Ukraine* (T. Uppsala Studies in Economic History 113). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Stark, D., & Vedres, B. (2001). *Pathways of property transformation: enterprise network careers in Hungary, 1988-2000. Outline of an analytic strategy. (working paper)*. Columbia University: Institute for Social and Economic Research and Policy.
- Stokman, F., Ziegler, R., & Scott, J. (1985). *Networks of Corporate Power: A Comparative Analysis of Ten Countries*. Cambridge: Polity Press.
- Szabó, K. (2010). Forming of New Elites: The Hungarian Case. *Historical Social Research*, 32(2), 13-40.
- Sztompka, P. (1997). Trust, distrust and the paradox of Democracy. *Prepared for presentation at the XVIIth World Congress of the IPSA, 17-21 August 1997*. Korea, Seoul.
- Useem, M. (1984). *The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the US and the UK*. New York: Oxford University Press.
- Wasserman, S., & Faust, K. (2007 (1994)). *Social Network Analysis: Method and Application*. Cambridge University Press.
- Watts, D., & Strogatz, S. (1998). Collective dynamics of ‘small-world’ networks. *Nature*, 393, 440–442.
- Weber, M. (1997). Democracy and the Countervailing Powers of Bureaucracy, Charisma, and Parliament. In E. Etzioni-Halevy, *Classes and Elites in*

- Democracy and Democratization* (pp. 63-70). N.Y. & London: Garland Publishing.
- Wedel, J. R. (2009). *Shadow elite: how the world's new power brokers undermine democracy, government, and the free market*. NY: Basic Books.
- Wellman, B. (1988). Structural Analysis: from metaphor to substance. у В. Wellman, & S. Berkowitz, *Social Structures: a Network Approach* (сс. 19-49). Cambridge University Press.
- Wright Mills, C. (1978 (1956)). *The Power Elite*. Oxford University Press.
- Wynnyckyj, M. (2003). *Institutions and Entrepreneurs: Cultural Evolution in the 'De Novo' Market Sphere in Post-Soviet Ukraine*. University of Cambridge, Sidney Sussex Colledge.
- Богуславська, К. (2008). Мережевий підхід у дослідженні зв'язків політичних акторів [дис. канд. політ. наук: 23.00.01]. К.: НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса.
- Бондаренко, А. (26 вересень 2011 р.). *Верховна Рада як соціальна мережа: несподівані зв'язки, сірі кардинали, масфоловери*. Отримано з texty.org.ua:
https://texty.org.ua/articles/32443/Verkhovna_Rada_jak_socialna_merezha_nespodivani_zvjazky-32443/
- Брик, Т., & Остапчук, Д. (07 грудень 2015 р.). *Аналіз мереж у Верховній Раді через розгляд законотворчого співавторства*. Отримано з <https://voxukraine.org/uk/analyzing-ukrainian-parliament-networks-through-legislative-co-authorship-ua/>
- Бурдьє, П. (1993). Социальное пространство и генезис классов. у П. Бурдьє, *Социология политики: Пер. с фр. [под ред. Н.А.Шматко]* (сс. 53-98). М.: Socio-Logos.
- Бурдьє, П. (1993). Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение. В П. Бурдьє, *Социология политики: Пер. с фр. [под ред. Н.А.Шматко]* (стр. 33-52). М.: Socio-Logos.
- Гаман-Голутвина, О. (2000). Определение основных понятий элитологии. *Полис*, 3, 97-103.

- Горбачик, А., & Жулькевська, О. (2006). Мережевий підхід до вивчення структури українського парламенту. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.*, 3, 161-181.
- Градосельская, Г. (2001). *Анализ социальных сетей [автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук]*. М.
- Градосельская, Г. (2014). *Бизнес-сети в России*. М.: Издательский дом Высшей школы экономики.
- Грановеттер, М. (2002). Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности. *Экономическая социология*, 3(3), 44–58.
- Жулькевська, О. (2003). *Специфіка застосування мережевого аналізу в соціології [автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.02]*. К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка.
- Зоткин, А. (2010). *Львы и лисы украинской политики*. К.: Наукова думка.
- Зоткін, А. (2005). *Становлення регіональних владних еліт в Україні [дис. канд. соціол. наук: 22.00.03]*. К.: Нац. акад. наук України, Ін-т соціології.
- Костюченко, Т. (2008). Політична еліта України: застосування мережевого підходу для аналізу зв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки.*, Т.83. , 8-19.
- Костюченко, Т. (2009). Активні діячі КПУ та комсомолу серед сучасної української політичної еліти: аналіз біографій та зв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки.*, 49-54.
- Костюченко, Т. (2010). Мережа української еліти: бізнес-зв'язки vs. політичні зв'язки. *Наукові записки НаУКМА. Т. 109. Соціологічні науки.*, 78–86.
- Костюченко, Т. (2012). Политические сети в Украине: эффект общего прошлого в процессе формирования политики. *Журнал социологии и социальной антропологии. Тематический номер “Сети в глобальном мире”.*, XV. (5), 101-112.

- Костюченко, Т., & Винницький, М. (2010). Мережі політичної еліти в період кризи: циркуляція чи відтворення? *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.*, 4, 146-154.
- Костюченко, Т., & Нагорняк, К. (2013). Структура зв'язків між депутатами Верховної Ради України 6-го та 7-го скликання: порівняння мереж формування політики. *Наукові записки НаУКМА. Т.148: Соціологія*, 38-44.
- Костюченко, Т., Марценюк, Т., & Оксамитна, С. (2014). Жінки в політиці в Україні та Грузії: громадська думка і мережева підтримка. *Наукові записки НаУКМА. Т. 161: Соціологічні науки*, 72-83.
- Коулман, Д. (2001). Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*, 3, 122-139.
- Крыштановская, О. (2002). Бизнес-элита и олигархия: итоги десятилетия. *Мир России*, 11(4), 3-60.
- Крыштановская, О. (2005). *Анатомия российской элиты*. Москва: Захаров.
- Куценко, О. (2000). *Общество неравных*. Харьков: Издательский центр Харьковского национального университета им. В.Н.Каразина.
- Мальцева, Д. (2017). *Сетевой подход в социологии*. М.: НГТУ.
- Марценюк, Т. (2015). *Жінки в українській політиці: виклики і перспективи змін*. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень.
- Марценюк, Т. О. (2007). Стан гендерної рівності в Україні: міжнародний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*.(70), 53-59.
- Марценюк, Т., & Костюченко, Т. (2010). Жінки в українській політиці: мережевий капітал vs. громадська підтримка. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції "Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій"* (сс. 173-183). Київ: Логос.
- Морено, Я. (2001). *Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе*. М.: Академический Проект.

- Моска, Г. (2000). Правящий класс. у М. А. Василик, & М. С. Вершинин, *Политология: хрестоматия* (сс. 296-304). М.: Гардарики.
- Нікулін, В. (2008). *Структурування елітних мереж в Україні [автореф. дис.. канд.соціол.наук : 22.00.01]*. Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
- Остапчук, Д. (03 червень 2016 р.). *Антологія офшорів: Путівник по українській офшорній павутині*. Отримано з https://voxukraine.org/longreads/panama/index_ua.html
- Остапчук, Д. (18 серпень 2016 р.). *Невидимі зв'язки: кому належить банківська система України*. Отримано з <https://voxukraine.org/longreads/bank-ownership/article-ua.html>
- Пляйнес, Х. (2018). Олігархи й політика в Україні. Зв'язки між неформальними маніпуляціями та динамікою політичного режиму. *Україна модерна*, 25, 223-244.
- Полтораков, А. (2012). Морфология украинской власти: поколенческая динамика. *PolitBook*, 4, 44-58.
- Рада ввела кримінальну відповідальність за кнопкодавство*. (19 12 2019 р.). Отримано з УкрІнформ: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2841747-rada-vvela-kriminalnu-vidpovidalnist-za-knopkodavstvo.html>
- Шульга, М. (2006). Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 24-37.
- Шульга, М., Потехін, О., Бойко, Н., Парохонська, О., & Шульга, Т. (1998). *Правляча еліта сучасної України [аналітична доповідь N10]*. Київ: ІС НАНУ.

Додаток А. Окремі характеристики підгрупи «бізнесменів-політиків»

Таблиця А.1. Ступінь центральності «бізнесменів-політиків» (79 акторів з 504) за різними типами зв'язків спільного минулого

		Політичні	Економічні	Неприбуткова діяльність	Освітні
	<i>Середнє значення ступеня</i>	6.289	0.354	3.455	1.203
	Максимум (у мережі з 504 акторів)	82.000	18.000	39.000	14.000
1.	Абдуллін	6.000	1.000	0.000	9.000
2.	Ар'єв	0.000	1.000	14.000	0.000
3.	Ахметов	7.000	18.000	5.000	6.000
4.	Бабаєв	0.000	1.000	1.000	1.000
5.	Бабурін	24.000	2.000	0.000	0.000
6.	Баграєв	10.000	1.000	0.000	0.000
7.	Бевзенко	0.000	4.000	0.000	3.000
8.	Белоусова	8.000	2.000	2.000	2.000
9.	Білий	6.000	5.000	0.000	6.000
10.	Білорус	14.000	1.000	2.000	3.000
11.	Богдан	0.000	1.000	10.000	0.000
12.	Богуслаєв	2.000	1.000	4.000	0.000
13.	Бойко	2.000	3.000	0.000	0.000
14.	БурякОВ	19.000	1.000	0.000	5.000
15.	Васадзе	21.000	2.000	0.000	0.000
16.	Вілкул	0.000	7.000	1.000	0.000
17.	Власенко	1.000	1.000	1.000	5.000
18.	Воропаєв	7.000	3.000	0.000	2.000
19.	Герасимчук	2.000	2.000	0.000	0.000
20.	Геллер	5.000	1.000	4.000	0.000
21.	Глазунов	1.000	3.000	0.000	0.000
22.	Глущенко	0.000	5.000	0.000	6.000
23.	Горошкевич	6.000	2.000	5.000	1.000
24.	Гривковський	0.000	4.000	7.000	0.000
25.	Гринів	7.000	1.000	33.000	12.000
26.	Гудима	19.000	4.000	24.000	3.000
27.	ГуменюкІМ	1.000	2.000	0.000	1.000
28.	ГуменюкОІ	8.000	1.000	0.000	0.000
29.	Дейч	9.000	1.000	0.000	0.000
30.	Демянко	18.000	1.000	0.000	0.000
31.	Джарти	13.000	2.000	0.000	0.000
32.	Довгий	21.000	2.000	0.000	6.000
33.	Жеваго	16.000	3.000	3.000	2.000
34.	Звягільський	17.000	2.000	4.000	0.000

35.	Злочевський	6.000	1.000	0.000	1.000
36.	Зозуля	0.000	1.000	0.000	0.000
37.	Іванющенко	0.000	1.000	0.000	0.000
38.	Калюжний	10.000	1.000	5.000	0.000
39.	КлюєВАП	20.000	2.000	17.000	7.000
40.	КлюєВСП	7.000	1.000	16.000	3.000
41.	Козак	0.000	1.000	0.000	0.000
42.	Колесніков	10.000	1.000	8.000	2.000
43.	КолесніковД	2.000	3.000	0.000	0.000
44.	КоржПП	9.000	1.000	0.000	0.000
45.	КравченкоМВ	5.000	1.000	0.000	4.000
46.	Крайній	0.000	2.000	0.000	0.000
47.	Лабунська	15.000	1.000	0.000	0.000
48.	Ландик	8.000	1.000	4.000	2.000
49.	Ландік	7.000	1.000	4.000	1.000
50.	Литвинов	5.000	2.000	0.000	2.000
51.	Лісін	9.000	1.000	0.000	1.000
52.	Лук'янов	19.000	2.000	0.000	1.000
53.	Малишев	4.000	3.000	0.000	2.000
54.	Мальцев	11.000	2.000	0.000	0.000
55.	МельникСА	1.000	2.000	0.000	0.000
56.	Мороко	0.000	2.000	0.000	0.000
57.	Осика	31.000	2.000	0.000	0.000
58.	ПавленкоВВ	0.000	1.000	0.000	0.000
59.	ПавленкоСГ	6.000	4.000	6.000	0.000
60.	Полунєєв	1.000	1.000	1.000	0.000
61.	Прасолов	0.000	6.000	0.000	1.000
62.	Пригодський	6.000	4.000	0.000	0.000
63.	Сафіуллін	2.000	1.000	3.000	2.000
64.	Селіваров	9.000	1.000	0.000	0.000
65.	Скудар	20.000	1.000	15.000	2.000
66.	Соболєв	12.000	1.000	15.000	7.000
67.	Стецьків	8.000	1.000	27.000	4.000
68.	Сухий	4.000	1.000	0.000	0.000
69.	Тітенко	1.000	2.000	0.000	4.000
70.	Третяков	38.000	3.000	0.000	0.000
71.	Триндюк	0.000	1.000	0.000	0.000
72.	Федун	7.000	1.000	5.000	0.000
73.	Хмельницький	15.000	3.000	7.000	2.000
74.	Чечетов	4.000	5.000	0.000	0.000
75.	Шаров	17.000	3.000	5.000	0.000
76.	Шевченко	7.000	1.000	0.000	2.000
77.	Шмідт	0.000	4.000	5.000	0.000

78.	Янковський	28.000	1.000	15.000	1.000
79.	Яценюк	1.000	2.000	0.000	1.000

* Колір рядків відповідає тому, до якої підгрупи входить актор (три групи, про які дано пояснення нижче): сірий колір – підгрупа 1; голубий колір – підгрупа 2, рожевий колір – підгрупа 3.

Таблиця А.2. Перелік бізнес афіліацій, через які пов'язані «бізнесмени-політики» (79 акторів з 504)

V1	"СКМ", ЗАТ	V25	"Моноліт"
V2	"АРС", група	V26	"Мотор Січ"
V3	"Вікторія", ПП	V27	"Мульти-аудит"
V4	"Даленс", АТЗТ	V28	"Нафтогаз України"
V5	"Данапріс ЛТД"	V29	"НТУ"
V6	"Добропільвугілля"	V30	"НБУ"
V7	"Донбасенерго" ДАЕК	V31	"Новокраматорський машинобудівний з-д"
V8	"Дружківське рудоуправління"	V32	"Норд"
V9	"Емброл Україна"	V33	"Південний ГЗК"
V10	"Енергетична компанія України", НАК	V34	"Північний ГЗК"
V11	"Єнакіївський коксохімічний завод"	V35	"Реал-груп"
V12	"Єнакіївський металургійний завод"	V36	"Республіка"
V13	"Заграва Експо"	V37	"Середньоевропейська агенція"
V14	"УкрАвто"	V38	"Стирол", концерн
V15	"Інфокс", ТОВ	V39	"Східенерго"
V16	"Керамет", ЗАТ	V40	"Таврійські ігри"
V17	"Київ-Конті", ЗАТ	V41	"Техрем-Поставка"
V18	"Лисичанський склозавод "Пролетарій"	V42	"Укрвогнетрив"
V19	"Люкс", ПП	V43	"Укрпідшипник"
V20	"Міжнародний інститут менеджменту"	V44	"Укртелеком"
V21	"Межрегіональний Промисловий Союз"	V45	"Центральний ГЗК"
V22	"Металургійний комбінат «Азовсталь»", ВАТ	V46	"Фінанси і кредит" (група)
V23	"Метінвест Холдинг" («СКМ» власник 75%)	V47	шахта "Алмазна"
V24	"СТБ", телеканал	V48	Шахта ім.Засядька

Таблиця А.3. Перелік політичних афіліацій, через які пов'язані «бізнесмени-політики» (79 акторів з 504)

S1	ВР АР Крим
S2	ВР ІІІ, Ком-т з економічної політики
S3	ВР ІІІ, Ком-т у закордонних справах
S4	ВР ІV, Ком-т з економічної політики
S5	ВР ІV, Ком-т з палива та енергетики
S6	ВР ІV, Ком-т з буд-ва, транспорту, ЖКГ
S7	ВР ІV, Ком-т з бюджету
S8	ВР ІV, Ком-т з правової політики
S9	ВР ІV, Ком-т з фінансів і банківської діяльності
S10	ВР ІV, Ком-т у закордонних справах
S11	ВР V, Ком-т з бюджету
S12	ВР V, Ком-т з регіон.пол-ки
S13	ВР V, Ком-т з економічної політики
S14	ВР V, Ком-т з промислової і підприємництва
S15	ВР V, Ком-т з свободи слова та інформації
S16	Донецька обл.держ.адм-я
S17	Донецька обласна рада
S18	Кабмін (1998-1999)
S19	Кабмін (1993-1995)
S20	Мін-во палива та енергетики (2003-2004)